

Ἡ χριστιανικὴ πίστις καὶ οἱ ἔθνη κατὰ τὸν Μέγα Ἀθανάσιον

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΚΑΚΑΛΕΤΡΗ*

Εἰσαγωγικά

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐμφανίσεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, φαίνεται νὰ ὑπῆρξε ἔντονον πρόβλημα σχετικὰ μὲ τὴ σημασίαν τῆς πίστεως γιὰ τὴ ζωὴ τῶν χριστιανῶν¹. Ἡ πίστις, ἐνῶ ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τῆς «καινῆς» ἐν Χριστῷ ζωῆς καὶ χαρακτηρίζεται γενικὰ τὴ διδασκαλίαν τοῦ Κυρίου², δὲν ἦταν κατανοητὴ γιὰ πολλοὺς, καὶ ἐξαρχῆς γεννήθηκε ἡ ἀνάγκη νὰ δοθῆ ἕνας βαθύτερος ὀρισμὸς. Αὐτὸ βεβαίως δὲν ἦταν καθόλου εὐκόλον, διότι κατ' ἀρχὴν ἡ πίστις ἀποτελεῖ «μυστήριον»³ καὶ ὡς μυστήριον προσεγγίζεται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ ἐπίσης δὲν σήμαινε ἕνα μόνον πράγμα⁴. Ὅμως ἐρωτήματα ὅπως, ἂν ἡ πίστις εἶναι ἔμφυτη, ἢ ποιά σημασία μπορεῖ νὰ ἔχει στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ποῦ ὀφείλεται ἢ ἀπιστία, ἢ πῶς συνδέεται ἡ πίστις μὲ τὸ λόγο καὶ ἄλλα σχετικὰ ζητοῦσαν ἐπειγόντως ἔγκυρες ἀπαντήσεις.

Ὁ Ἀθανάσιος βρέθηκε στὸ ἐπίκεντρο τῆς συγκεκριμένης κρίσεως. Στὴν Ἀλεξάνδρεια ὅπου ἔζησε, ἀναμετρήθηκαν τὰ σημαντικότερα φιλοσοφικὰ καὶ θρησκευτικὰ ρεύματα. Τὶς χριστιανικὰς ἀντιλήψεις ἐξέφρασαν, ὅχι πάντοτε ὀρθῶς, ὁ Πάνταινος, ὁ Κλήμης, ὁ Ὠριγένης, ὁ Διονύσιος Ἀλεξανδρείας. Ὅμως ὁ λόγος ποῦ μᾶς ὀδήγησε στὴν ἐξέταση τῶν θέσεων τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου περὶ πίστεως, ἦταν ὅτι πρῶτος αὐτὸς ἀπὸ ὅλους τοὺς μεγάλους Πατέ-

---

* Ὁ Διονύσιος Κακαλέτρης εἶναι Δρ. Θ., Καθηγητὴς στὴ Μ.Ε.

1. Εὐχαριστῶ ἐκ βάθους καρδίας τὸν Ἐπίκ. Καθηγητὴ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας κ. Δ. Μόσχο καὶ τὸν Ἀναπλ. Καθηγητὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης κ. Σ. Δεσπότη, οἱ ὅποιοι εἶχαν τὴν καλωσύνη νὰ διαβάσουν τὸ ἄρθρον μου καὶ νὰ προβοῦν σὲ γόνιμες παρατηρήσεις καὶ ὑποδείξεις.

2. Βλ. *Α' Τιμ.* 4, 6.

3. *Α' Τιμ.* 3, 9. Γιὰ τὸ μυστηριακὸν χαρακτῆρα τῆς πίστεως, βλ. Μ. Σιάτου, «Ἑλληνικὴ διανόησις καὶ χριστιανικὴ πίστις», *ΕΕΘΣΠΙΑ* 17 (1971), σσ. 406-408.

4. Σχετικὰ μὲ τὴν πολυσημίαν τῆς πίστεως στοὺς Πατέρες, βλ. λ. «πίστις», ἐν G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1965, σσ. 1083-1087.

ρες, ανέπτυξε σχετική διδασκαλία, ή οποία έγινε αποδεκτή και αναλύθηκε περισσότερο από τους μεταγενέστερους θεολόγους της Ἐκκλησίας. Πολύ σημαντικός ιστορικός λόγος υπήρξε επίσης τὸ γεγονός ὅτι οἱ χριστιανοὶ τότε πρὸς τὸν Ἀθανάσιο ἀπευθύνθηκαν γιὰ νὰ τοὺς δώσει σαφεῖς ἀπαντήσεις γιὰ τὸ ζήτημα καὶ νὰ τοὺς ὑποδείξει πῶς νὰ ἀπαντοῦν στοὺς ἐθνικούς. Αὐτὸ δὲν ἦταν καθόλου τυχαῖο. Ἀπὸ πολὺ νωρὶς, πρὶν γίνει ἀρχιεπίσκοπος, «πείραν ἔδωκε τοῖς ὁμιλήσασιν αὐτῷ σοφοῦ καὶ ἔλλογιμου ἀνδρός»⁵. Σὲ αὐτὸ συνέβαλε ἡ πλούσια παιδεία πὺν εἶχε λάβει. Ὅσο ἄριστα γνώρισε τὴ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας⁶, ἐξίσου ἄριστα κατεῖχε τὴν ἀρχαία σκέψη⁷.

Ὁ Ἀθανάσιος λοιπὸν χρησιμοποίησε τὴ βαθιά του μόρφωση, γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ πίστη οὔτε κατώτερη εἶναι ἀπὸ τὴ λογικὴ οὔτε ἀφορᾶ κυρίως στοὺς ἀγράμματους χριστιανούς. Παράλληλα, ἐπεσήμανε τὸ ἄτοπο τῆς πίστεως στὰ εἰδῶλα. Εἰδικὰ μὲ τὴν εἰδωλολατρία, ἐπιτίθεται τόσο στὶς συνήθειες καὶ τὰ ἔθιμα τῶν εἰδωλολατρῶν ὅσο καὶ στὴ φιλοσοφικὴ θρησκεία⁸, ἡ ὁποία ἦταν ἕνα διανοητικὸ κατασκεῦασμα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ θεία ἀποκάλυψη τῶν χριστιανῶν. Ἡ σημασία πὺν ἔδωσε στὸ θέμα ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ πρῶτο

5. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 2, 17, 10, ἐκδ. J. Bidez–B. Grillet–G. Sabbah, SC 306, σ. 302.

6. Ὁ Στ. Παπαδόπουλος ἐπισημαίνει σωστὰ ὅτι ὁ Ἀθανάσιος μετέβαλε κυριολεκτικὰ τὴν πορεία τῆς θεολογίας. Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤ., *Πατρολογία*, τ. Β', Ἀθήνα 1990, σ. 263 (ἐφεξῆς, *Πατρολογία Β'*).

7. Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἀναφέρει γιὰ τὸν Ἀθανάσιο ὅτι «ἐτρέφη μὲν εὐθὺς ἐν τοῖς θείοις ἡθεῖσι καὶ παιδείμασιν, ὀλίγα τῶν ἐγκυκλίων φιλοσοφίας, τοῦ μὴ δοκεῖν παντάπασιν τῶν τοιούτων ἀπείρως ἔχειν, μηδὲ ἀγνοεῖν ὧν ὑπεριδεῖν ἐδοκίμασεν» *Λόγος 21, Εἰς Ἀθανάσιον ἐπίσκοπον Ἀλεξανδρείας*, 6, 1-4, ἐκδ. J. Mossay, SC 270, σ. 120 [PG 35, 1088B]. Ὁ Π. Χρήστου σωστὰ χαρακτηρίζει τὴν πληροφορία τοῦ Γρηγορίου ὑπερβολικὴ, καθὼς τὰ συγγράμματά του μαρτυροῦν βαθιὰ μόρφωση «ὄχι δὲ μόνον χριστιανικὴν, ἀλλὰ καὶ κλασσικὴν» (Π. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. Γ', ἐκδ. Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 468). Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος κατέστη βαθὺς γνώστης τῶν διδασκαλιῶν τῆς θύραθεν φιλοσοφίας, καὶ φρόντισε ἰδιαίτερα γι αὐτὸ, ὥστε νὰ μὴν κατηγορηθεῖ ἀπὸ κάποιον ὅτι τὴν ἀγνοεῖ («ἀπείρως ἔχειν»). Γι' αὐτὸ τὸ λόγο μάλιστα συνέταξε καὶ τὸ σχετικὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο ἀναμφίβολα ἀπευθυνόταν καὶ στοὺς ἐθνικούς. Πιθανότατα ὁ ἅγιος Γρηγόριος ἐννοοῦσε ὅτι δὲν φοίτησε ὀργανωμένα γιὰ πολὺ χρόνον στὶς ἐθνικὲς σχολές, ὅπως ἔκανε ἐκεῖνος.

8. Γιὰ τὴν παραδοσιακὴ ἑλληνικὴ θρησκεία, βλ. BURKERT W., *Ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκεία. Ἀρχαϊκὴ καὶ Κλασσικὴ Ἐποχὴ*, μτφρ. Ν.Π. Μπεζαντάκος–Α. Ἀβαγιανοῦ, ἐκδ. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1993. Ἰδιαίτερος γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ θρησκεία, βλ. σσ. 616-671.

σύγγραμμα πού συνέταξε μεταξύ τοῦ 319 καὶ τοῦ 325⁹ ἦταν τὸ *Κατὰ Ἑλλήνων*¹⁰. Ἡ σωστά διατυπωμένη θέση ὅτι ἀποτελεῖ ἔργο πολεμικὸ καὶ ὄχι ἀπλῶς ἀπολογητικὸ¹¹, μᾶς ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ σύγκρουση μεταξύ πίστεως καὶ λογικῆς πρέπει νὰ βρισκόταν σὲ ἔξαρση στὴν ἐποχὴ του. Κατὰ τὴ γνώμη μας, δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι συγγράφει τέτοιο ἔργο, ἐνῶ εἶχε ἤδη ξεσπάσει ἡ λαίλαπα τοῦ ἀρειανισμοῦ¹² καὶ φυσικὰ δὲν θὰ ἐνδιαφερόταν γιὰ τίποτε ἄλλο, ἂν δὲν ἦταν τελειῶς ἀπαραίτητη τὴ συγκεκριμένη περίοδο ἢ σύνταξη ἑνὸς σχετικοῦ ἔργου πρὸς ὑπεράσπιση τῆς πίστεως τῶν χριστιανῶν¹³.

Ἡ πραγματεία ἀπευθύνεται σὲ κάποιον χριστιανό, τὴν ταυτότητα τοῦ ὁποίου ἀγνοοῦμε. Μᾶλλον πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ἀθανάσιος, ὅταν συνέτασσε τὸ σύγγραμμα, εἶχε στὸ νοῦ του γενικότερα τοὺς χριστιανούς τῆς Ἀλεξανδρείας, οἱ ὁποῖοι δέχονταν πολλὰς φραστικὰς ἐπιθέσεις ἀπὸ τοὺς ἐθνικούς, κυρίως

9. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤ., *Πατρολογία Β'*, σ. 310. Κάποιοι ἐρευνητὲς ὑποστήριξαν ὅτι τὸ ἔργο εἶναι μεταγενέστερο, περὶ τὸ 335-337, ὅταν ὁ Ἀθανάσιος βρισκόταν στὴν ἐξορία (βλ. τίς παραπομπὲς στὸ P.T. Camelot, *Introduction*, SC 18bis, σσ. 10-12). Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ὅμως γεννᾶ περισσότερες ἀπορίες ἀπ' ὅσες λύνει. Καὶ μόνο ἂν σκεφθῆι κανεὶς ὅτι ὀλόκληρη ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία στὸν Ἀθανάσιο τῆς ἐξορίας προσέτερε γιὰ νὰ διδαχθῆι τὴν ἀλήθεια σχετικὰ μὲ τὴν ἀρειανικὴ αἵρεση –περισσότερο δὲ ἡ Δύση–, εἶναι δύσκολο νὰ παραδεχθῆι ὅτι ὁ Ἀθανάσιος εἶχε χρόνο νὰ συντάξῃ ἕνα τόσο συστηματικὸ ἔργο κατὰ τῆς εἰδωλολατρίας, χωρὶς μάλιστα καμμία νύξη στὸ διαρκῶς ἐξαπλούμενο ἀρειανισμό.

10. *Κατὰ Ἑλλήνων*, ἐκδ. P.T. Camelot, SC 18bis, Cerf, Paris 1983 (ἐφεξῆς τὸ κεφάλαιο, ὁ στίχος καὶ ἡ σελίδα). Τὸ κείμενο τοῦ Camelot βασιζέται στὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ L. Leone, *Sancti Athanasii Archiepiscopi Alexandrini, Contra Gentes*. Introduzione. Testo critico. Traduzione. (Collana di Studi Greci 43), Napoli 1965, μὲ ἐλάχιστες παρεμβάσεις. Ὁ Π. Χρήστου (*Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. Γ', ὁ.π., σ. 499) ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ ἔργο πρέπει νὰ ἔχει τίτλο *Κατὰ εἰδώλων καὶ ὄχι Κατὰ Ἑλλήνων*, διότι ὁ Ἀθανάσιος ἐπιτίθεται στὰ εἴδωλα καὶ ὄχι στοὺς εἰδωλολάτρες. Αὐτὸ δὲν ἰσχύει διότι, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Ἀθανάσιος, στρέφεται ἐξαρχῆς ἐναντίον ἐκείνων πού γλευάζουν τὸ Σταυρὸ καὶ τὴν Ἀνάσταση ὡς δῆθεν παράλογα (*Κατὰ Ἑλλήνων*, 1, 2, σ. 48), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πιστεύουν σὲ τελειῶς ἀνόητες διδασκαλίες. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἐξάλλου, οἱ ὑπεύθυνοι ὄλων τῶν κριτικῶν ἐκδόσεων προτιμοῦν τὸν τίτλο *Contra Gentes*, παρὰ τὴν ἀντίθετη μαρτυρία κάποιων χειρογράφων.

11. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤ., *Πατρολογία Β'*, σ. 310.

12. Ὁ ἀρειανισμὸς ἐμφανίζεται στὸ προσκήνιο τὸ 318 (ΜΟΥΤΣΟΥΛΑ Η., *Ἡ ἀρειανικὴ ἔρις καὶ ὁ Μέγας Ἀθανάσιος. Μέρος Α'*, *Ἄρειος-Ἀλέξανδρος Ἀλεξανδρείας*, Ἀθήναι 1982, σ. 15). Ὁ Στ. Παπαδόπουλος ἐπίσης ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀθανάσιος «ἀσφαλῶς μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἀρειανισμοῦ, ἄρχισε τὴν συγγραφικὴ θεολογικὴ του δραστηριότητα» (*Πατρολογία Β'*, σσ. 300-301).

13. Ἀξιοσημείωτη ἀνάλυση τοῦ *Κατὰ Ἑλλήνων* ἐπιχείρησε ὁ E.P. Meijering στὸ ἔργο του *Orthodoxy and Platonism in Athanasius. Synthesis or Antithesis?*, E.J. Brill, Leiden 1974, σσ. 5-40 (ἐφεξῆς, *Athanasius*).

τους πιὸ μορφωμένους¹⁴. Τὸ διάστημα πού συνέγραψε τὸ ἔργο, βρισκόταν πιθανότατα κοντὰ στὸ Μ. Ἀντώνιο¹⁵, διότι ἀναφέρει ὅτι δὲν εἶχε μαζί του τὰ κείμενα τῶν διδασκάλων πού ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν πίστη¹⁶. Ποιοὶ ὅμως ἦταν αὐτοὶ οἱ «διδάσκαλοι» τῆς πίστεως καὶ πῶς χρησιμοποιεῖ τὰ κείμενά τους; Κατ' ἀρχὰς γνωρίζουμε ὅτι οἱ Ἀπολογητές, κυρίως ὁ Ἰουστίνος καὶ ὁ Ἀθηναγόρας, ἐπεδίωξαν νὰ ἐξάρουν τὴν ἀξία τῆς πίστεως¹⁷. Κύριο μέλημά τους ἦταν νὰ πεί-

14. Ὁ P.T. Camelot ὑποστηρίζει ὅτι ἡ προσφώνηση («ὦ μακάριε») καὶ οἱ χαρακτηρισμοὶ («φιλοχρίστω ὄντι») ἀποτελοῦν φιλολογικὴ μυθοπλασία καὶ δὲν ἀναφέρονται σὲ συγκεκριμένο παραλήπτη. Προσθέτει δέ, ὅτι σκοπὸς τοῦ ἔργου εἶναι νὰ πείσει τοὺς ἔθνηδες γιὰ τὴν πλάνη τους καὶ νὰ ἀπαντήσει στὶς συκοφαντίες καὶ τοὺς χλευασμοὺς τους (*Introduction*, SC 18bis, σ. 12). Ὁ R.W. Thomson (*Athanasius 'Contra Gentes' and 'De incarnatione'*, [Early Christian Texts], Oxford 1971, σ. xxii), στηριζόμενος σὲ κάποιες προσφωνήσεις (π.χ. «ὦ Ἑλλήνες» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 21, 3, σ. 116), εἶναι κατηγορηματικὸς: «Therefore we are led to conclude that the double work was not addressed to a specified inquirer (unlike many of Athanasius later correspondents, such as Maximus or Epictetus), but to an interested audience both inside and outside the church».

15. Ὁ Μ. Ἀθανάσιος εἶχε ἐπισκεφθεῖ πολλές φορές τὸ Μ. Ἀντώνιο, ἀλλὰ δὲν ἔζησε κοντὰ του, ὅπως ὁ Σεραπίων Θμουέως. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο προφανῶς οἱ πηγές δὲν μᾶς ἀναφέρουν χρονικὸ διάστημα, κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Ἀθανάσιος νὰ ἀσκήτευσε πλησίον τοῦ Ἀντωνίου. Ἡ φράση «διὰ τοῦτο ἄπερ αὐτὸς τε γινώσκω (πολλάκις γὰρ αὐτὸν ἐώρακα), καὶ ἂ μαθεῖν ἠδυνήθη παρ' αὐτοῦ, ἀκολουθήσας αὐτῷ χρόνον οὐκ ὀλίγον, καὶ ἐπιχέων ὕδωρ κατὰ χειρὰς αὐτοῦ, γράψαι τῇ εὐλαβείᾳ ἡμῶν ἐσπούδασα» (*Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου, Προοίμιον*, PG 26, 840A), ἀντικαθίσταται στὴν κριτικὴ ἐκδοσὴ ὡς ἔξης: «διὰ τοῦτο...ἠδυνήθη παρὰ τοῦ ἀκολουθήσαντος αὐτῷ χρόνον οὐκ ὀλίγον καὶ ἐπιχέαντος ὕδωρ κατὰ χειρὸς αὐτοῦ, γράψαι...ἐσπούδασα» Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου, Προοίμιον*, 5, 32-35, ἔκδ. G.J.M. Bartelink, SC 400, σ. 128 (ἐφεξῆς, *Βίος Ἀντωνίου*). Ὁ «ἀκολουθήσας» εἶναι πιθανότατα ὁ Σεραπίων (*Βίος Ἀντωνίου*, ὑποσ. 2, σ. 129), ὁ ὁποῖος διηγήθηκε πολλὰ στὸν Ἀθανάσιο ἀπὸ τὴν κοινὴ ζωὴ του μὲ τὸ μέγα ἀσκητὴ τῆς ἐρήμου.

16. «Ἄλλ' ἐπειδὴ τὰς τῶν διδασκάλων συντάξεις ἐν χερσίν νῦν οὐκ ἔχομεν, ἀναγκαῖόν ἐστιν ἂ παρ' ἐκείνων ἐμάθομεν, ταῦτα καὶ ἀπαγγέλλειν καὶ γράφειν σοι» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 1, 14-17, σ. 46. Ἐδῶ φαίνεται ὅτι ἐξηγοῦσε προφορικὰ («ἀπαγγέλλειν») τὶς διαφορές ἀπὸ τὸν ἐθνισμό, σὲ ὅποιον τὸν ρωτοῦσε, καὶ συγχρόνως εἶχε κάποιες σημειώσεις καὶ τὶς μοίραζε γιὰ νὰ διαβαστοῦν καὶ ἀπὸ τοὺς χριστιανούς καὶ ὄχι μόνο. Θεωροῦμε ὅτι ἡ ἀποψὴ μας αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὅσα ἀναφέρει γιὰ τὶς αἰτίες τῆς εἰδωλολατρίας στὸ κεφάλαιο 2, τὰ ἐπαναλαμβάνει στὸ κεφάλαιο 6 τοῦ ἴδιου ἔργου. Πιθανὸν κάποιος ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες τοῦ ἔργου συγκέντρωσε τὶς σημειώσεις τοῦ ἁγίου Πατρὸς καὶ τὶς ἐξέδωσε ὅλες μαζί.

17. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς συγκρούσεως ἀνάμεσα στὸ χριστιανισμὸ καὶ τὸν ἐθνισμὸ στοὺς Ἀπολογητές, βλ. τὸ συλλογικὸ τόμο B. POUDERON – DORÉ J. (ἐπιμ.), *Les Apologites chrétiens et la culture grecque*, ἔκδ. Beauchesne, Paris 1998. Ὅπως γράφει στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου ὁ J. Doré (σ. IX), ἐπρόκειτο γιὰ τὴ σύγκρουση δύο συστημάτων ἀξιών καὶ θεωρήσεων τοῦ κόσμου, ἀπὸ τὴ μιὰ τῆς πίστεως καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τῆς λογικότητος καὶ τῆς φιλοσοφικῆς μεθόδου. Σχε-

σουν τούς έθνικούς ότι ή πίστη, κάθε άλλο παρά καταργεί τή λογική. Βεβαίω-
ναν μάλιστα ότι με τή σωστή χρήση τής λογικής, ό άνθρωπος κατανοεί τή σημα-
σία τής πίστεως. Για τόν Ίουστίνο ή όρθή χρήση τοῦ λόγου όδηγεί στην πίστη¹⁸.
Ό Άθιναγόρας μίλησε για τόν «λογισμόν τής πίστεως», επιδιώκοντας κατά βά-
σιν νά αποδείξει ότι ή πίστη δέν είναι παράλογη¹⁹. Ός παράδειγμα φέρνει τήν
επαλήθευση τών λόγων τών προφητῶν στό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ²⁰. Ό Θεός, συ-
νεχίζει, έδωσε τή λογική στόν άνθρωπο για νά μπορεί μέσω αὐτῆς νά Τόν γνω-
ρίσει. Ό Θεόφιλος Άντιοχείας τονίζει ότι «άπάντων πραγμάτων ή πίστις προη-
γεῖται»²¹, ακόμη και στην καθημερινή ζωή, όπου παραδείγματος χάριν ό
άσθενης έμπιστεύεται τό γιατρό του, ό γεωργός τή σπορά του, ό ταξιδιώτης τό
πλοίο και τόν κυβερνήτη του. Δέν δικαιολογείται έπομένως ή άπιστία στό Θεό,
πού πρόσφερε πολὺ πιό χειροπιαστά πράγματα στόν άνθρωπο. Ό Μέγας Άθα-
νάσιος, όπως θά διαπιστώσουμε, είχε μελετήσει με προσοχή τούς Άπολογητές,
τούς όποίους εκτιμοῦσε και χρησιμοποίησε κάποιες φορές τά επιχειρήματά
τους. Όπου χρειάστηκε βέβαια, προέβη στις άπαραίτητες άναθεωρήσεις.

Με τούς Άλεξανδρινούς θεολόγους τά πράγματα ἦσαν περισσότερο περί-
πλοκα. Για παράδειγμα, μία μεγάλη μορφή, ό Κλήμης ό Άλεξανδρεὺς, προσπά-
θησε μάταια νά συμφιλιώσει τήν πίστη με τή φιλοσοφία. Για τόν Κλήμεντα ή
νόηση ως άποδοχή τών «πρώτων αἰτίων» και ή πίστη, άνάγονται σέ γνώση με
τήν άπόδειξη τοῦ περιεχομένου τους. Άπό αὐτή τή φράση φαίνεται ή μεγάλη
σημασία πού έδινε στη φιλοσοφία²². Άλλοῦ προσπαθεῖ νά αναδείξει τήν άξία
τῆς πίστεως, άναζητώντας στηρίγματα σέ σχετικά χωρία φιλοσόφων. Χαρακτη-
ριστικά χρησιμοποιεῖ έπιλεκτικά τή διδασκαλία τοῦ Έπίκουρου²³, ένα χωρίο

τικῆς εἶναι και οἱ έργασίες τῶν ΘΕΟΔΩΡΟΥΔΗ Γ., *Θεία και ανθρώπινη σοφία κατά τήν Πατερικήν Παράδοσιν τῆς Όρθοδόξου Έκκλησίας*, έκδ. οἶκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1998· ΤΖΙΡΑΚΗ Ν., *Άπολογητές. Συμβολή στη σχέση τῶν Άπολογιῶν με τήν άρχαία έλληνική γραμματεία*, έκδ. Άρμός, Άθήνα 2003· ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., *Ό Χριστιανισμός έναντι Ίουδαϊσμοῦ και Έλληνισμοῦ κατά τό Β΄ αἰ. μ.Χ.*, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1997.

18. *Άπολογία ὑπέρ χριστιανῶν Α΄*, 10, 4, 15-17, έκδ. C. Munier, SC 507 (έφεξῆς, *Άπολογία Α΄ ἢ Β΄*), σ. 152.

19. *Προσβεία περί χριστιανῶν*, 8, 1, έκδ. B. Pouderon, SC 379, σ. 94.

20. *Προσβεία περί χριστιανῶν*, 9, 1, ὅ.π., σ. 98.

21. *Πρός Αυτόλυκον Α΄*, 8, έκδ. G. Bardy, SC 20, σ. 74 [PG 6, 1036B].

22. *Πατρολογία Α΄*, σ. 344.

23. ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, *Στρωματεῖς*, 2, 4, 16, 1, έκδ. P.T. Camelot – C. Mondésert, SC 38, σ. 45.

του Ἡράκλειου²⁴ καὶ ἓνα τοῦ Πλάτωνος²⁵. Μὲ τὶς παραπομπές του στὰ συγκεκριμένα χωρία, ὁ Κλήμης ἐπιχείρησε νὰ στηρίξει τὴ θέση ὅτι ἡ ἀλήθεια ὑπάρχει ἔμφυτη στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ ἄνθρωπος καλεῖται μὲ τὴν ἄμεση ἀποδοχὴ τῆς (πίστη) νὰ γίνῃ μέτοχός τῆς, ὥστε νὰ γίνῃ σοφός. Ὅπως μάλιστα λέγει καὶ ἄλλοῦ, ἡ πίστη –ἢ ὅποια εἴτε προέρχεται ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὸ Θεὸ εἴτε ἀπὸ φόβο, ὅπως ὑποστήριζαν οἱ κατήγοροί τῆς, γιὰ νὰ ὑποβιάσουν τὴν ἀξία τῆς–, εἶναι θεϊκῆς προελεύσεως καὶ ἔμφυτη. Οἱ ἀπιστοῦντες στὸ Θεὸ εἶναι ἀξιοκατάκριτοι, διότι «τὴν θεόθεν ἤκουσαν συνείδησιν ἀπιστίας κατεμίαναν»²⁶. Ἡ ἀπιστία ὀφείλεται στὴν ἀσθενὴ ἕως ἀρνητικὴ ἀντίληψη περὶ Θεοῦ. Ἡ πίστη δὲν ἀποτελεῖ ἔκουσια συγκατάθεση χωρὶς ἀπόδειξη, ἀλλὰ ὑπακοὴ στὴ θεία παντοδυναμία²⁷.

Ὁ Κλήμης προσπάθησε νὰ συμβιβάσει τὴ φιλοσοφικὴ μέθοδο –ἔχοντας ὡς βάση τὴν ἐπικουρία φιλοσοφία–, μὲ τὴ θεολογία ὡς ἐρμηνεία τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, μὲ ἀπώτερο σκοπὸ νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ πίστη δὲν εἶναι ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ προσεγγίζεται μὲ τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο. Ὅμως, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Ὠριγένη, δὲν ἀρνεῖται τὴ σχετικὴ μὲ τὴν πίστη παράδοση καὶ ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας, ἂν καὶ τελικὰ δὲν κατόρθωσε νὰ ἀποφύγει καὶ ὁ ἴδιος τὸ ὀλισθημα νὰ ἐξάρει τὴν ἀνωτερότητα τῆς γνώσεως ἔναντι τῆς πίστεως²⁸. Συμπεραίνει ὅμως ὅτι ἡ βάση ὅλων τῶν ἀρετῶν εἶναι ἡ πίστη, τόσο ἀναγκαία γιὰ τὸν ἀληθινὸ χριστιανὸ ὅσο καὶ ἡ ἀναπνοὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Χωρὶς τὴν πίστη δὲν μπορεῖ νὰ ἀκολουθήσει ἡ γνώση, διότι ἡ πίστη εἶναι ἡ «κρηπίς τῆς ἀλη-

24. «Ἐὰν μὴ ἔλπηται, ἀνέλπιστον οὐκ ἐξευρήσει, ἀνεξερευνητον ἐὸν καὶ ἄπορον» *Περὶ φύσεως, Fragmenta*, 18, 9, ἐν H. DIELS W. KRANZ, *Fragmente der Vorsokratiker*, I, Berlin 1972¹⁶, σ. 155.

25. Τὸ χωρίο ἔχει ὡς ἐξῆς: «ἀλήθεια δὲ πάντων ἀγαθῶν θεοῖς ἡγεῖται, πάντων δὲ ἀνθρώποις ἧς ὁ γενήσεσθαι μέλλων μακάριός τε καὶ εὐδαίμων ἐξ ἀρχῆς εὐθὺς μέτοχος εἶη, ἵνα ὡς πλεῖστον χρόνον ἀληθῆς ὦν διαβιοῖ. Πιστὸς γάρ· ὁ δὲ ἀπιστος ᾧ φίλον ψεῦδος ἀκούσιον, ἄνους» ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Νόμοι*, 730c. Τῆ σχετικῆ ἐπιχειρηματολογία ὁ Κλήμης ἀναπτύσσει στὸ ἔργο του *Στρωματεῖς*, 2, 4, 17, 1, SC 38, σ. 45.

26. *Στρωματεῖς*, 2, 6, 29, 1, SC 38, σ. 57.

27. «οὐ γάρ ἐστιν ὑπόληψις ἢ ἔκουσιος πρὸ ἀποδείξεως συγκατάθεσις, ἀλλὰ συγκατάθεσις ἰσχυρῶ τι. Τίς δ' ἂν εἶη δυνατώτερος Θεοῦ; Ἡ δὲ ἀπιστία ὑπόληψις τοῦ ἀντικειμένου ἀσθενῆς ἀποφατικῆ» *Στρωματεῖς*, 2, 6, 28, 1, SC 38, σ. 55.

28. *Στρωματεῖς* 6, 14, 2· 6, 18, 1, ἐκδ. P. Descourtieux, SC 446, σσ. 278· 386. Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤ., *Πατρολογία Α΄*, σ. 335· ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α., *Θέματα Ἱστορίας Δογματῶν*, ἐκδ. ΟΕΔΒ, Ἀθήνα 1986, σσ. 373 (ἐφεξῆς, *Ἱστορία Δογματῶν*).

θείας»²⁹ και ἡ «τῆς μαθήσεως τελειότης». Πρόκειται γιὰ αὐτάρκη δύναμη τῆς ψυχῆς, τῆς ὁποίας ἂν κάποιος ἀρνηθεῖ τὴν τελειότητα, τότε τὴν καταστρέφει³⁰. Τέλος, τὴν παρουσιάζει ὡς «ἀγαθὸν ἐνδιάθετον», ποὺ δὲν χρειάζεται ἐκ τῶν προτέρων λογικὴ ἀνάλυση γιὰ νὰ τὴ στρέψει πρὸς τὸ Θεὸ καὶ νὰ Τὸν δοξάσει³¹. Ἀντιθέτως, ἡ λογικὴ χρειάζεται τὴν πίστη, ὥστε νὰ εἰσχωρήσει στὴ γνῶση τοῦ μυστηρίου τοῦ Θεοῦ: «λογικαὶ γὰρ αἱ τοῦ λόγου πύλαι, πίστεως ἀνοιγνύμεναι κλειδί»³². Ὁ Ἀθανάσιος μελέτησε καὶ υἱοθέτησε πολλὰ ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Κλήμεντος, ἀλλὰ ἀπέρριψε ἀπὸ τὴ διδασκαλία του τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ συμφιλιώσουν τὶς φιλοσοφικὲς ἀπόψεις μὲ τὴ χριστιανικὴ περὶ πίστεως ἀντίληψη.

Ὁ Ὠριγένης ἀπὸ τὴν πλευρὰ του μᾶλλον δὲν ἔδειχνε μεγάλο σεβασμὸ στὴν ἀπλὴ πίστη, δίνοντας περισσότερη ἔμφαση στὴ φιλοσοφικὴ ἀνάλυση. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο θεωροῦσε ὅτι ἀνταποκρινόταν καλύτερα στὶς κατηγορίες –μέσω τοῦ Κέλσου– τῶν ἐθνικῶν κατὰ τῆς πίστεως³³. Ὁ Ὠριγένης κατὰ βᾶθος θεωροῦσε ὅτι ἡ πίστη ἀνήκει στοὺς ἀπλοῖκους ἀνθρώπους καὶ ὄχι στοὺς «ἐκλεκτοὺς» χριστιανούς³⁴. Γιὰ παράδειγμα, παρερμηνεύοντας τὸ χωρίο τοῦ Ἀποστόλου Παύλου Α΄ Κορ. 12, 8-9 περὶ τῶν χαρισμάτων τοῦ Ἁγίου Πνεύματος³⁵, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ θεία σοφία ὑπερτερεῖ ὡς θεῖο χάρισμα, κατόπιν ἔρχεται ἡ γνῶση καὶ τρίτη –γιὰ τοὺς ἀπλουστέρους– ἡ πίστη. Ἐνῶ δηλαδὴ τὸ χωρίο παραθέτει ἀπλῶς τὰ χαρίσματα, ὁ Ὠριγένης θεωρεῖ ὅτι ἡ παράθεση αὐτὴ εἶναι ἀξιολογικὴ, δηλαδὴ ὅτι δὲν εἶναι τυχαία ἡ σειρά, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἀνώτερο ὁ Ἀπόστολος Παῦλος μεταβαίνει στὸ κατώτερο³⁶. Κατὰ τὸν Ἀ. Θεοδώρου³⁷, ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴν

29. *Στρωματεῖς*, 2, 6, 31, 1, SC 38, σ. 58.

30. *Παιδαγωγός*, 1, 6, 29, 1-2, ἔκδ. Η.Ι. Μαργου, SC 70, σ. 164: «οὐδὲν δὲ ἐνδεῖ τῆ πίστει τελεία οὐση ἐξ ἑαυτῆς καὶ πεπληρωμένη. Εἰ δὲ ἐνδεῖ τι αὐτῆ, οὐκ ἔστιν ὀλοτελής οὐδὲ πίστις ἐστί, σκάζουσα περὶ τι».

31. *Στρωματεῖς*, 7, 10, 55, 3, 6-8, ἔκδ. Α. Le Boulluec, SC 428, σ. 180.

32. *Προτρεπτικός πρὸς Ἑλληνας*, 1, 10, 3-4, ἔκδ. C. Mondésert–A. Plassart, SC 2bis, σ. 66.

33. DODDS, σ. 189.

34. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤ., *Πατρολογία Α΄*, σ. 396.

35. Γιὰ τὴ σωστὴ κατανόηση τῶν χαρισμάτων στὴν Ἐκκλησία, βλ. ἐνδεικτικὰ ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Ἀποστόλου Παύλου, Πρῶτὴ πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολή*, ἔκδ. Πουρναροῦ, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 211-213.

36. «Ἡ θεία τοίνυν σοφία, ἑτέρα οὐσα τῆς πίστεως, πρῶτόν ἐστι τῶν καλουμένων «χαρισμάτων» τοῦ Θεοῦ, καὶ μετ ἐκείνην δεύτερον τοῖς ἀκριβοῦν τὰ τοιαῦτα ἐπισταμένοις ἡ καλουμένη γνῶσις, καὶ τρίτον, ἐπεὶ σώζεσθαι χρὴ καὶ τοὺς ἀπλουστέρους προσιόντας κατὰ δύναμιν τῆ θεοσεβείας, ἡ πίστις» *Κατὰ Κέλσου*, 6, 13, 23-27, ἔκδ. Μ. Borret, SC 147, σ. 210 [PG 11, 1309C].

37. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α., *Ἱστορία Δογμάτων*, σ. 426.

πίστη καὶ τὴ γνώση στὸν Ὁριγένη εἶναι καθαρὰ ἠθικὴ, ἀναφέρεται στὸ βαθμὸ προόδου στὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη καὶ στὴν ἐμβάθυνση στὰ μυστήρια τοῦ Θεοῦ. Γιὰ τὸν Ὁριγένη ὁμως, οἱ «τέλειοι» δὲν ἀρκοῦνται στὴν «ψιλὴν» πίστιν, ἀλλὰ συγκατατίθενται «τοῖς δόγμασι μετὰ λόγου καὶ σοφίας»³⁸. Ἀρνεῖται λοιπὸν τὴ δύναμη τῆς πίστεως, διότι κατ' αὐτὸν ἡ πίστη δὲν εἶναι αὐτάρκης. Φαίνεται δὲ νὰ προβάλλει ἓνα εἶδος «πνευματικοῦ ἀριστοκρατισμοῦ», ἄποψη ποὺ ἐξέφρασαν πολλοὶ ἐρευνητές³⁹, ἀλλὰ ἀπορρίπτει ὁ Θεοδώρου.

Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ κλίμα γαλουχήθηκε καὶ ἔδρασε ὁ Ἀθανάσιος, ὁ ὁποῖος γνώρισε σὲ βάθος τὴ σκέψη τῶν μεγάλων ἀλεξανδρινῶν καὶ ὄλων τῶν προγενέστερων θεολόγων, ὅπως δηλώνει ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος⁴⁰. Τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται εἶναι, γιατί ἔνωσε ὅτι πρέπει νὰ συγγράφει ἓνα τέτοιο κείμενο, τὴ στιγμή ποὺ ὑπῆρχαν τόσες ἤδη σχετικὲς ἀπολογίαι. Εἶχε ἀκούσει μάλιστα καὶ τὸ διδάσκαλό του Μέγα Ἀντώνιο νὰ συνομιλεῖ συχνὰ μὲ ἐθνικοὺς καὶ νὰ τοὺς κατατροπώνει μὲ τὰ χαρίσματα ποὺ διέθετε καὶ τὸ φωτισμὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος⁴¹. Πιθανότατα, εἶχε κατανοήσει ὅτι αὐτὰ τὰ κείμενα δὲν ἐπαρκοῦσαν νὰ προσφέρουν, τόσο μιὰ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα περὶ τῆς νέας πίστεως ὅσο καὶ μιὰ ἐμπειριστατωμένη ἀνάλυση τῆς ἀπιστίας, ποὺ νὰ δίνουν πληρέστερες ἀπαντήσεις στὶς ἐνστάσεις καὶ τοὺς χλευασμοὺς τῶν ἐκπροσώπων τῆς παλαιᾶς θρησκείας. Αὐτὸ ἐξάλλου ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴ δική του ἀπολογία, ἡ ὁποία προσφέρει, ὅπως θὰ δοῦμε, πολλὰ νέα στοιχεῖα στὴν δύσκολη αὐτὴ ἀναμέτρηση⁴².

38. *Κατὰ Κέλσου*, 1, 13, 24-25, ἔκδ. M. Borret, SC 132, σ. 110.

39. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α., *Ἱστορία Δογμάτων*, σ. 422, ὑποσ. 1294.

40. «εἰσὶ δὲ καὶ πολλοὶ τῶν μακαρίων ἡμῶν διδασκάλων εἰς ταῦτα συνταχθέντες λόγοι» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 1, 11-13, σ. 46.

41. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Βίος Ἀντωνίου*, 74-80, σσ. 324-340.

42. Ὁ π. Θ. Ζήσης ἀναφέρει ὅτι τὸ *Κατὰ Ἑλλήνων* «ἀνήκει στὰ καλύτερα ἢ ἴσως εἶναι τὸ καλύτερο σχετικὸ ἔργο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχαιότητος» καὶ ἐπισημαίνει εὐστοχα «τὴν καθαρότητα τῆς σκέψης, τὴν συστηματικότητα τῆς ἀνάπτυξης, τὴν δύναμη τῶν ἐπιχειρημάτων, τὴν θεολογικὴ συνέπεια καὶ ἀκρίβεια τοῦ νεαροῦ θεολόγου καὶ συγγραφέως» (π. Θ. ΖΗΣΗ, «Εἶδωλα καὶ εἰδωλολατρία στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας» ἐν *ΝΦ*, ὅ.π., σ. 144). Ὁ Ν. Ματσούκας γράφει: «Ἡ ἀπολογητικὴ τακτικὴ τοῦ Μ. Ἀθανασίου δὲν εἶναι μιὰ φανατικὴ καὶ διὰ γενικῶν προτάσεων ἀπόρριψις τῆς εἰδωλολατρίας, ἀλλὰ μιὰ ἐρμηνεία τοῦ βίου τῆς εἰδωλολατρίας καὶ τοῦ βίου τῶν ἀληθειῶν τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας. Κατὰ συνέπειαν τὰ ἀπολογητικὰ του ἔργα εἶναι θεολογικὰ καὶ ἐπ' αὐτῶν δύναται κανεὶς νὰ στηριχθῆ ἐπαρκῶς πρὸς συγκρότησιν τῆς περὶ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου διδασκαλίας» (Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, «Θεολογία καὶ ἀνθρωπολογία κατὰ τὸν Μέγα Ἀθανάσιον», ἐν *Τόμος ἐόρτιος χιλιοστῆς ἑξακοσιοστῆς ἐπετείου Μεγάλου Ἀθανασίου* (373-1973), Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 49-50).

2. Τὰ αἷτια τῆς ἀπιστίας

Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος εἶχε δύο προκλήσεις νὰ ἀντιμετωπίσει: α) τὴ θεώρηση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἀπὸ τοὺς ἐθνικοὺς ὡς «εὐτελοῦς», λόγω τῆς πίστεως στὸ Σταυρὸ τοῦ Κυρίου, καὶ β) τὴν κατηγορία ὅτι ἡ πίστη εἶναι «ἄλογος»⁴³. Ἡ ἐπιχειρηματολογία του ἔχει ὡς βάση τὴν πεποίθησή του ὅτι ἡ ἀπιστία τῶν ἐθνικῶν ὀφείλεται σὲ ἀμάθεια καὶ ἄγνοια⁴⁴.

Ἐπρεπε ὁμως νὰ καταδείξει κατ' ἀρχὰς ποιά εἶναι τὰ αἷτια τῆς εἰδωλολατρίας. Πῶς οἱ ἄνθρωποι ἔφθασαν στὸ σημεῖο νὰ λατρεύουν ἀνυπόστατα, ψεύτικα ἢ ὕλικά πράγματα; Ὁ Ἀθανάσιος γινώριζε ὅτι δὲν ἀρκοῦσε μιὰ σύντομη ἀπάντηση, ἀλλὰ ὀφείλε νὰ ἀναλύσει βαθύτερα τὴ μέχρι τότε διατυπωμένη ὀρθόδοξη ἀνθρωπολογία. Ἀρχικὰ λοιπὸν ἐπιχείρησε νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ ὕπαρξη τῆς εἰδωλολατρίας δὲν ἀποτελεῖ ἐλεύθερη ἐπιλογή τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ διεστραμμένη ἀπόφαση, ἡ ὁποία συνδέεται μὲ τὴν ἐγκατάλειψη ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου τῆς θείας πρόνοιαι καὶ τὴν ἀκόλουθη ἐξ ἀνάγκης εἰσβολὴ τῆς κακίας στὸν κόσμο. Περὶ τῆς κακίας δὲν ὑπῆρχε στὴν Ἐκκλησία μέχρι τότε ρητὰ ἐκφρασμένη διδασκαλία. Οἱ ἐθνικοὶ δίδασκαν ὅτι ἐκ φύσεως οἱ ἄνθρωποι εἶναι καλοὶ ἢ κακοί. Οἱ Γνωστικοί, ὅπως καὶ διάφοροι ἄλλοι αἵρετικοί, μιλοῦσαν γιὰ δύο ἀρχές, τὸν «καλὸ» καὶ τὸν «κακὸ» Θεό, ἀπὸ τοὺς ὁποίους κατευθύνονται οἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων⁴⁵. Γιὰ τὸν Ἀθανάσιο μιὰ τέτοια προσέγγιση ἦταν ἀπαράδεκτη. Ἀναφέρθηκε λοιπὸν σὲ αὐτὸ τὸ θέμα διεξοδικά, καθὼς οἱ προγενέστεροι ἀντιγνωστικοὶ θεολόγοι, ὅπως ὁ Εἰρηναῖος Λυῶν καὶ ὁ Ἰππόλυτος Ρώμης, δὲν εἶχαν ἐξαντλήσει τὸ ζήτημα. Γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἐκκλησία διατυπώνεται ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο σαφῆς διδασκαλία περὶ τοῦ κακοῦ, τὴν ὁποία παρέλαβαν καὶ ἐπέκτειναν οἱ μεγάλοι Καππαδόκες Πατέρες, Μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος καὶ Γρηγόριος Νύσσης. Τὴν ἴδια περίοδο, ἕνας ἄλλος μέγας θεολόγος καὶ συγγραφέας, φίλος τοῦ Ἀθανασίου καὶ συνασκητῆς, ὁ Σεραπίων Θμουέως, ἐκφράζει ἀνάλογη διδασκαλία γιὰ τὴν ὄντολογικὴ ἀνυπαρξία τοῦ κακοῦ, χωρὶς ὁμως νὰ φθάνει σὲ πληρότητα αὐτῆ τοῦ Ἀθανασί-

43. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 1, 17, σσ. 46-47. Ὁ Meijering (*Athanasius*, ὁ.π., σ. 5, ὑποσ. 2) ἐπισημαίνει ὅτι ἡ κατηγορία περὶ τῆς «ἄλογης» πίστεως τῶν χριστιανῶν ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Κέλσο.

44. «...πρότερον διελέξαντες τὴν τῶν ἀπίστων ἀμαθίαν ἵνα, τῶν ψευδῶν διελεγχθέντων, λοιπὸν ἡ ἀλήθεια δι' ἐαυτῆς ἐπιλάμψῃ» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 1, 7-9, σ. 50.

45. Ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ Μαρζίων. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α., *Ἱστορία Δογμάτων*, σσ. 193-199.

ου, σὲ μία σπουδαία κατὰ τὰ ἄλλα πραγματεία πού συντάξε⁴⁶ γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τοὺς δυαλιστὲς μανιχαῖστ⁴⁷.

Ἐπισημαίνει λοιπὸν κατ' ἀρχὴν ὁ Ἀθανάσιος ὅτι ἡ κακία ἀποτελεῖ «ἐπινόησι» τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Θεὸς δημιούργησε τὸν ἄνθρωπο «θεωρητὴν» καὶ «ἐπιστήμονα» μέσω τῆς ὁμοιώσεως⁴⁸, δίνοντάς του τὴ δυνατότητα ὄχι μόνον νὰ στρέφεται πρὸς τὸ Θεό, ἀλλὰ νὰ «θεωρεῖ» καὶ νὰ «βλέπει»⁴⁹ τὸ Λόγο, «οὐδὲν γὰρ ἔχων ἐμπόδιον εἰς τὴν περὶ τοῦ θείου γνῶσιν». Ἐδῶ ὁ Ἀθανάσιος ταυτίζει τὴν πίστη μὲ τὴν ἄμεση ἐμπειρία τοῦ Θεοῦ, ἀπορρίπτοντας τὴν ἀφηρημένη φιλοσοφικὴ ἐν-όραση (intuition) ἢ θεωρία (contemplation)⁵⁰, οἱ ὁποῖες ἀντικατέστησαν –γιὰ κάποιους λόγους πού ἐξηγεῖ παρακάτω– τὴν ἄμεση ἐμπειρία τῆς θείας ἀγάπης⁵¹. Σχετικὴ διδασκαλία περὶ τῆς ἀμεσότητας τῆς σχέσεως Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου εἶχε διατυπώσει ὁ Θεόφιλος Ἀντιοχείας⁵². Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος διδάσκει ὅτι ἡ ὁδός, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν πίστη στὴ γνῶση τοῦ Θεοῦ, περνᾷ μέσα ἀπὸ τὴν ψυχὴ καὶ τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς, τὸ νοῦ⁵³. Παρακάτω ὁ ἱερός

46. Πρόκειται γιὰ τὸ σπουδαιότερο ἀντιμανιχαῖστικὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤ., *Πατρολογία Β'*, σ. 220).

47. ΣΕΡΑΠΠΩΝΟΣ ΘΜΟΥΕΩΣ, *Κατὰ Μανιχαίων*, ἔκδ. R.P. Casey [Harvard Theological Studies XV], Cambridge, Oxford University Press, 1931, IV-IX, σσ. 31-33. Το ἔργο συνετάχθη λίγο μετὰ τὸ *Κατὰ Ἑλλήνων*, ἀνάμεσα στὸ 323 καὶ τὸ 330, ἀφοῦ εἶχε ἐκδηλωθεῖ ὁ ἀρειανισμὸς (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤ., *Πατρολογία Β'*, σ. 220). Ὁ Σεραπίων δίνει ἔμφαση στὴν προαίρεση τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ὁποίας τὴν ὑπαρξὴ ἀμφισβητοῦσαν οἱ μανιχαῖστ⁴⁷ (βλ. σχετικὴ ἀνάλυση στὸ ΚΑΚΑΛΕΤΗ Δ., *Ἡ προαίρεση τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο*, [ἀνέκδ. διδ. διατριβή], Ἀθήνα 2010, σσ. 39-44).

48. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 2, 4, σ. 54. Ὁ Meijering (*Athanasius*, ὁ.π., σ. 9), ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἀθανάσιος εἶχε στὸ νοῦ του, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ *Γεν. 1, 26*, καὶ τὸν Πλάτωνα στὸ χωρίο «φυγὴ δὲ ὁμοίωσις θεῶ κατὰ τὸ δυνατόν» (*Θεαίτητος*, 176b). Ὅμως πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι εἶναι τελείως διαφορετικὲς οἱ προϋποθέσεις τοῦ Ἀθανασίου ἀπὸ αὐτὲς τοῦ Πλάτωνος καὶ ἄλλος ὁ σκοπὸς του.

49. «Ὅτε γὰρ οὐ συνομιλεῖ τοῖς σώμασιν ὁ νοῦς ὁ τῶν ἀνθρώπων... ἀλλ' ὅλος ἐστὶν ἄνω ἐαυτὸν συνών, ὡς γέγονεν ἐξ ἀρχῆς, τότε δὴ, τὰ αἰσθητὰ καὶ πάντα τὰ ἀνθρώπινα διαβάς, ἄνω μετάρσιος γίνεται καί, τὸν Λόγον ἰδὼν, ὁρᾷ ἐν αὐτῷ καὶ τὸν τοῦ Λόγου Πατέρα, ἡδόμενος ἐπὶ τῇ τούτου θεωρίᾳ, καὶ ἀνακαινούμενος ἐπὶ τὸν πρὸς τοῦτον πόθω» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 2, 17-24, σ. 54.

50. Βλ. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ Ε.Π., *Τὸ θρησκευτικὸ βίωμα στὸν Πλάτωνα*, ἔκδ. Δωδώνη, Ἀθήνα 1971, σσ. 127-128.

51. Γιὰ τὴ θεογνωσία ὡς ὄραση τοῦ Θεοῦ στὴν ὀρθόδοξη παράδοση, βλ. Ν. Μαστούκα, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας*, ἔκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 282-292.

52. ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ ΘΕΟΦΙΛΟΥ, *Πρὸς Αὐτόλυκον Α'*, 2, ἔκδ. G. Bardy, *SC* 20, σ. 60.

53. Ὁ Ἀθανάσιος διδάσκει σαφῶς ὅτι: «Καὶ εἴ τις ἔροιο τίς ἂν εἴη αὕτη [ἐνν. ἡ ὁδὸς τῆς πίστεως], φημί δὴ τὴν ἐκάστου ψυχὴν εἶναι καὶ τὸν ἐν αὐτῇ νοῦν. Δι' αὐτοῦ γὰρ μόνου δύναται Θεὸς θεωρεῖσθαι καὶ νοεῖσθαι» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 30, 2-5, σ. 152.

Πατήρ ἐξηγεῖ τὴ διαδικασία τῆς πίστεως καὶ τὰ ἐμπόδια τῆς αὐξήσεώς της στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου.

Γιὰ τὸν Ἀθανάσιο, ἀνασταλτικὸς παράγοντας τῆς πίστεως εἶναι οἱ διάφορες ἡδονές. Αὐτὲς ὠθοῦν τὸν ἄνθρωπο στὸ ἀντίθετο ἄκρο, στὴν ἀπιστία⁵⁴. Ἀνάλογη θέση εἶχε διατυπώσει ὁ Ἰουστίνος⁵⁵, χωρὶς ὅμως νὰ ἐξηγεῖ πῶς καὶ γιατί συμβαίνει αὐτό. Οἱ ἔθνικοι κατηγοροῦσαν τοὺς χριστιανούς ὅτι ἀντιφάσκουν: Ἐὰν ἡ φύση, ἔλεγαν, εἶναι καλὴ, τότε καὶ οἱ ἡδονές, οἱ ὁποῖες ἐδράζονται στὴ φύση, πρέπει νὰ εἶναι καλές. Ἐὰν οἱ ἡδονές εἶναι κακές, τότε ὑπάρχει καὶ κακὴ φύση, ἄρα ὁ Θεὸς δημιούργησε καλὲς καὶ κακὰς φύσεις καὶ ἐπομένως, ἰσχυρίζονται, δικαιολογοῦνται τόσο ἡ ὑπαρξὴ τοῦ κακοῦ καὶ ἡ ὑποδούλωσις στίς ἡδονές ὅσο καὶ ἡ ἔλλειψις εὐθύνης τοῦ ἀνθρώπου.

Τὸ πρόβλημα γιὰ τὸν Ἀθανάσιο δὲν ἦταν εὐκόλο. Ἀναγκαστικὰ γυρίζει πολὺ πίσω, στὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν παραδείσια κατάσταση⁵⁶. Ἀναφέρει ὅτι ἐκεῖ ὁ ἄνθρωπος «ἕως μὲν τὸν νοῦν εἶχε πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὴν τούτου θεωρίαν, ἀπεστρέφετο τὴν πρὸς τὸ σῶμα θεωρίαν». Οἱ ἄνθρωποι ὅμως φαίνεται ὅτι ἐπέδειξαν ὀλιγωρία καὶ ραθυμία καὶ στράφηκαν πρὸς τὰ «ἐγγυτέρω», δηλαδὴ τὸ σῶμα καὶ τὶς αἰσθήσεις. Πῶς ὅμως μπορούσε νὰ συμβεῖ αὐτό, ἐφόσον ἡ φύση εἶναι ἀκίνητη καὶ ἀμετάβλητη; Ὁ Ἀθανάσιος θεολογεῖ, προβάλλοντας τὴ διαφορὰ μεταξὺ φύσεως καὶ αὐτεξουσίου, διδασκαλία ἀγνωστη μέχρι τότε στοὺς ἔθνικούς. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μόνο φύση, δὲν εἶναι ἐκ φύσεως οὔτε καλὸς οὔτε κακός⁵⁷. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀκίνητη καὶ αὐτε-

54. «Πάντες γὰρ εἰς αὐτὴν ἐπιβηράμεν καὶ ἔχομεν, εἰ καὶ μὴ πάντες αὐτὴν ὀδεύειν ἀλλὰ παροδεύειν ἐκβαίνοντες θέλουσι, διὰ τὰς ἕξωθεν αὐτοῦς ἐλκούσας ἡδονὰς τοῦ βίου» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 30, 17, σσ. 150-152.

55. Ἐπιτομή Α', 10, 4, σ. 154.

56. Βλ. σχετικὰ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Π., *Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου*, ἐκδ. «Ἐνορίας», Ἀθήνα 1954 (ἐφεξῆς ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Π., *Ἀνθρωπολογία*).

57. Ὁ Πλάτων ἰσχυρίζεται ὅτι «κακὸς μὲν γὰρ ἐκὼν οὐδεὶς, διὰ δὲ πονηρὰν ἕξιν τινὰ τοῦ σώματος καὶ ἀπαιδεύτον τροφήν ὁ κακὸς γίνεταί κακός» (*Τίμαιος*, 86d). Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπέκρινε τὴ θέση του, ἀπαντώντας ὅτι «μακάριος μὲν γὰρ οὐδεὶς ἄκων, ἡ δὲ μοχθηρία ἐκούσιον» (*Ἠθικά Νικομάχεια*, 1113b. Βλ. ΚΥΡΚΟΥ Β., «Ἡ κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη στὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Σωκράτη» *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου «Ὁ Σωκράτης σήμερα»*, Ἀθήνα 2003, σσ. 217-220). Ὅμως γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὰ πάθη δὲν εἶναι οὔτε ἀρετὲς οὔτε κακίες, καὶ ἐπομένως δὲν μποροῦν νὰ ἀξιολογηθοῦν ἠθικά, δηλαδὴ οὔτε ἐπαινετέες εἶναι οὔτε κατακριτέες (Θ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Οἱ ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς βουλήσεως καὶ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία» *Ἐπιστημονικὴ Παρουσία Ἐστίας Θεολόγων Χάλκης*, τ. Δ', Ἐν Ἀθήναις 1997, σσ. 454-455).

ξούσια, δηλαδή έχει τη δύναμη να στρέφεται όπου θέλει. Ἐπειδὴ ὁμως κινεῖται ἀκατάπανστα, ἂν δὲν στραφεῖ πρὸς τὰ καλὰ, ὅπωςδήποτε θὰ στραφεῖ πρὸς τὰ κακὰ⁵⁸. Τὰ κακὰ δὲν ὑπάρχουν, εἶναι «οὐκ ὄντα» καὶ μόνο «ἐπινοίαις ἀνθρώπων ἀναπέπλαστα»⁵⁹. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἐπινόηση τοῦ κακοῦ προέρχεται ἀπὸ τὴ ραθυμία, πὺν ὀφείλεται στὴν κακὴ χρῆση τοῦ αὐτεξουσίου, ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρά τῆς ὁδηγεῖ στὴν ἱκανοποίηση τῶν σωματικῶν ἐπιθυμιῶν καὶ σὲ ὅσα ἔπονται ἀπὸ τὴν ὑποδούλωση σὲ αὐτές. Οἱ αἰρετικοὶ καὶ οἱ φιλόσοφοι θεωροῦσαν ὅτι ἡ ψυχὴ διασώζει τὴν ἀξία τῆς, ἐπειδὴ κινεῖται καὶ μπορεῖ νὰ κάνει ὅ,τι θέλει. Ὁ Ἀθανάσιος ἀπαντᾷ μὲ μία πολὺ σημαντικὴ ἐπισήμανση, ἡ ὁποία ὀριοθετεῖ τὶς δύο κοσμοθεωρίες: Ἀποτελεῖ ἄγνοια νὰ λέγεται ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν ἁμαρτάνει, ἐπειδὴ ἔχει τὴ δύναμη νὰ κάνει ὅ,τι θέλει. Ἡ ψυχὴ σφάλει, ὅταν δὲν συνειδητοποιεῖ ὅτι «οὐκ ἀπλῶς κινεῖσθαι, ἀλλ' εἰς ἃ δεῖ κινεῖσθαι γέγονε»⁶⁰. Αὐτὸ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ γίνεαι εὐκόλα κατανοητὸ ἀπὸ τοὺς ἐθνικοὺς, διότι δὲν ὑπῆρχε σὲ αὐτοὺς ἡ ἔννοια τῆς ἁμαρτίας⁶¹. Κατ' ἐκείνους οἱ φόβοι, οἱ ἀρετές, οἱ ἡδονές, τὰ συναισθήματα, ἀποτελοῦν φυσικὲς ιδιότητες τῆς ψυχῆς καὶ δὲν μεταβάλλονται, ἐνῶ γιὰ τὸν Ἀθανάσιον ἀποτελοῦν συνέπεια τῆς πτώσεως, ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὸ Θεὸ καὶ κατάλαβαν ὅτι ἦσαν «γυμνοί», ὄχι ἀπὸ ἐνδύματα, ἀλλὰ ὅπως ἐρμηνεύει χαρακτηριστικὰ: «γυμνοὶ τῆς τῶν θείων θεωρίας γεγόνασι»⁶². Ἡ στενὴ ἐμπλοκὴ τῆς ψυχῆς μὲ τὶς ἐπιθυμίες δημιούργησε στὴν ψυχὴ τὸ φόβον μήπως τὶς χάσει. Ἀκόμη περισσότερο, ἄρχισαν νὰ παρεισφρεύουν στὴν ψυχὴ ἡ δειλία καὶ ὁ φόβος τοῦ θανάτου, λόγῳ τοῦ χωρισμοῦ τῆς ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν ἐπιθυμιῶν. Ἡ ψυχὴ πλέον, γεμάτη ἀπὸ ἀνικανοποίητες ἐπιθυμίες, ὁδηγήθηκε στὶς ἀδικίες καὶ τοὺς φόνους⁶³. Ἀκολούθως ταυτίστηκε

58. Ὁ Meijering (*Athanasius*, ὁ.π., σ. 11) δὲν πρόσεξε ὅτι ὁ Ἀθανάσιος ὀνομάζει τὴν ψυχὴ ὄχι μόνο «εὐκίνητον», ἀλλὰ καὶ ἀεικίνητη. Ὅπως λέγει χαρακτηριστικὰ, ἡ ψυχὴ «ἀλλὰ τοῦ κινεῖσθαι οὐ παύεται». Ἐπομένως, ὁ Ἀθανάσιος δὲν συμβαδίζει μὲ τὸν Ὁριγένη, πὺν ἔμεινε στὸ «εὐκίνητον» τῆς ψυχῆς κατὰ τὸ Meijering, ἀλλὰ προχωρεῖ πέρα ἀπὸ αὐτόν.

59. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 4, 17, σ. 60.

60. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 4, 10, σ. 62.

61. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Π., λ. «ἁμαρτία», *ΘΗΕ* 2, 249-250. Γιὰ τοὺς στωικοὺς, «ἁμαρτημά τε τὸ παρὰ τὸν ὀρθὸν λόγον πραττόμενον ἢ ἐν ᾧ παραλείπεται τι καθήκον ὑπὸ λογικοῦ ζῴου» I.A. Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, (ἐφεξῆς *SVF*), τ. III, 15-17, σ. 136. Βλ. καὶ ὅσα ἀναφέρεται γιὰ τὴν ἁμαρτία στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς (*Παιδαγωγός*, 1, 13, 101,1, ἔκδ. H.-I. Marrou-M. Harl, *SC* 70, σ. 290).

62. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 3, 10, σ. 58.

63. «ὄθεν δὴ καὶ δειλία καὶ φόβοι καὶ ἡδοναὶ καὶ θνητὰ φρονεῖν τῇ ψυχῇ προσέγονεν. Οὐ θέλουσα γὰρ ἀποστῆναι τῶν ἐπιθυμιῶν, φοβεῖται τὸν θάνατον καὶ τὸν χωρισμὸν τοῦ σώματος.

μέ την ήδονή, μέ συνέπεια νά θεωρηθεῖ ἡ ήδονή τό «ὄντως καλόν»⁶⁴, ἀντικαθιστώντας τό Θεό.

Ἔτσι λοιπόν ἡ ψυχή, ἡ ὁποία «γένεγε μέν γάρ εἰς τό ὄραν τόν Θεόν, καί ὑπ' αὐτοῦ φωτίζεσθαι»⁶⁵, ἐπέλεξε νά κλείσει τὰ μάτια καί νά θεωρεῖ ὅτι γύρω της ὑπάρχει σκοτάδι. Αὐτό εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά ὀλισθαίνει διαρκῶς «εἰς τὰ χείρονα» καί νά ἀποβλέπει μόνο στά πρόσκαιρα καί τὰ σωματικά, φθάνοντας στό σημεῖο νά πιστεῦει ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτε περισσότερο ἀπό αὐτά πού φαίνονται⁶⁶. Λησιμόνησε λοιπόν ἡ ψυχή ὅτι ἐπλάσθη «κατ' εἰκόνα» τοῦ Θεοῦ, καί κατὰ συνέπειαν σταμάτησε νά «βλέπει» τό Θεοῦ Λόγο⁶⁷. Ὁ Ἀθανάσιος τονίζει ὅτι οἱ ἐθνικοί, ὅπως ἐπινόησαν τήν κακία, μέ τόν ἴδιο τρόπο ἐπινόησαν τήν εἰδωλολατρία. Ἀφοῦ ἀποσπίρτησαν ἀπό τό Θεό, στράφηκαν στή φύση καί τή θεοποίησαν. Προσθέτει δέ ὅτι ἡ ἀπομάκρυνση ἀπό τό Θεοῦ δέν εἶναι στατική κατάσταση, ἀλλά διαρκῆς καθοδική πορεία. Ἀναφέρει ὅτι «οὐ γάρ ἀπλήν ἔσχον τήν εἰδωλολατρείαν, οὐδὲ ἀφ' ὧν ἤρξαντο, ἐν τούτοις καί διέμειναν· ἀλλ' ὅσον τοῖς πρώτοις ἐνεχρόνιζον, τοσοῦτον ἑαυτοῖς καινοτέρας ἐφεύρισκον δεισιδαιμονίας· καί κόρον οὐ λαμβάνοντες τῶν πρώτων, ἄλλοις πάλιν ἐνεπίμπλαντο κακοῖς, προκόπτοντες ἐν τοῖς αἰσχίστοις, καί πλεῖον ἑαυτῶν ἐπεκτείνοντες τήν ἀσέβειαν»⁶⁸.

Ἀπό τὰ παραπάνω γίνεται κατανοητή ἡ θέση του: «Προηγείται τοίνυν αἰτία τῆς εἰδωλολατρίας ἡ κακία»⁶⁹. Γιὰ τόν Ἀθανάσιο δέν ἀναμετροῦνται δύο θεο-

---

ἐπιθυμοῦσα δέ πάλιν, καί μὴ τυγχάνουσα τῶν ὁμοίων, ἔμαθε φονεῦειν καί ἀδικεῖν» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 3, 10, σ. 58.

64. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 4, 27, σ. 58.

65. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 7, 12, σ. 70.

66. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 8, 4-6, σ. 72.

67. «Ἀποστραφεῖσα δέ καί ἐπιλαθομένη ἑαυτήν εἶναι κατ' εἰκόνα τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ, οὐκέτι μέν, διά τῆς ἐν αὐτῇ δυνάμεως, τόν Θεόν Λόγον, καθ' ὃν καί γέγονεν, ὄρα» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 8, 6-8, σ. 72.

68. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 8, 5-10, σ. 74. Ὅπως δὲ καί τό παγανιστικό θρησκευτικό ὑπόστρομα τῆς Αἰγύπτου μέ τοὺς ἀλλόκοτους θεοὺς κ.λπ., πού ἐντυπωσίαζε τήν ἑλληνορωμαϊκή ἀνώτερη τάξη, συνέβαλε στήν τόσο ἀρνητική τοποθέτηση. Στήν *Ἱστορία τῶν κατ' Αἴγυπτον μοναχῶν* ἔχομε καί κοινωνιολογική ἐρμηνεία τοῦ αἰγυπτιακοῦ τοτεμισμού, καί αὐτό μάλιστα θεωρεῖται ἀπό τόν Τ. BAUMEISTER, τεκμήριο γιά τήν πιστότητα τοῦ ἔργου. Βλ. BAUMEISTER T., «Ägyptisches Lokalkolorit in der Historia Monachorum in Aegypto» στὸν τόμο U. Zanetti/E. Lucchesi (ἐπιμ.), *Aegyptus Christiana. Mélanges d' hagiographie égyptienne et orientale dédiés à la mémoire du Père Paul Devos Bollandiste*, [Cahiers de l' Orientalisme 25], Genève 2004, σσ. 165-174.

69. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 8, 19, σ. 72.

λογικές αντιλήψεις, ή αρχαία ελληνική θρησκεία και ο χριστιανισμός, αλλά ή αλήθεια με τὸ ψεῦδος⁷⁰. Ἡ ἀποψή του ἀντανάκλᾳ τὸ δυναμισμὸ τῆς παύλειας θεολογίας⁷¹, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀπονήσει μετὰ τὴν ἀπέλπιδα προσπάθεια τῶν Ἀπολογητῶν καὶ τῶν ἀλεξανδρινῶν νὰ ἐπιτύχουν μία σύνθεση μετὰ τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα. Ὁ Ἀθανάσιος ὀρθῶς ἀπέρριπτε τὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχαν ὑγιή σχέση μετὰ τὸ θεῖο καθὼς, ὅπως ἐπισημαίνει, οἱ θεότητες ποὺ λάτρευαν ἀποτελοῦσαν προβολὴ τῶν ἡδονῶν καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν τους⁷². Καταλήγει λοιπὸν στὸ συμπέρασμα ὅτι, ἡ «παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν εἰδωλολατρεία πάσης ἀθεότητος οὕσα μεστή, καὶ οὐκ ἐπ' ὠφελείᾳ ἀλλ' ἐπ' ἀπωλείᾳ τῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων εἰσαχθεῖσα»⁷³, ἀποτελεῖ συγχρόνως αἰτία καὶ συνέπεια τῆς ἀθεΐας. Ὁ Ἀθανάσιος ὄφειλε νὰ ἀναμετρηθεῖ ἐξ ὀλοκλήρου μετὰ τὴν παλαιὰς ἀντιλήψεις, ὑποδεικνύοντας τοὺς ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν χάσει τὸν προσανατολισμὸν τους καὶ εἶχαν ἀποθεώσει τὴ «λογική», συγκεκριμένα τὴς λογικῆς «κατασκευές» περὶ τοῦ θεοῦ, τὴν ἄλλη ὁδὸν, τὴν «ὁδὸν τῆς ἀληθείας», ὅπως ὀνομάζει τὴ διὰ τῆς πίστεως γνῶσιν τοῦ Θεοῦ⁷⁴. Αὐτὸ δὲν ἦταν καθόλου εὐκόλο, διότι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀρνοῦνταν τὴν ἀξία τῆς πίστεως. Σὲ αὐτὴ τὴν ἀπαξίωσιν συνέβαλε, κατὰ τὸν Ἀθανάσιον, καὶ ἡ πεποιθησὴ τους ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν, ἐνῶ ὁ Θεὸς βρῖσκεται «ὑπεράνω πάντων», ἡ πίστις ποὺ εἶναι ἐγκατεστημένη μέσα στὸν ἄνθρωπον, νὰ ὀδηγήσει σὲ Ἐκεῖνον. Κατὰ τοὺς φιλοσόφους, μόνον ἓνας τρόπος ὑπάρχει γιὰ τὴν κατανόησιν τοῦ θεοῦ.

Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο καθίσταται ἀπαραίτητη γιὰ τὸ θέμα μας μία παρένθεσις, ὅπου ἡ πληρέστερη κατανόησις τοῦ κοσμοειδώλου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, θὰ ἐξηγοῦσε κατὰ τὴν γνώμην μας ἐπαρκῶς, γιὰ τὴν τελικὰ δὲν ἔχει θέση ἡ πίστις σὲ

70. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ν. Μασούκας: «Οὕτω δικαιολογεῖ κανεὶς τὸν ὄξυν τόνον τοῦ Μ. Ἀθανασίου, κυρίως εἰς τὸ ἔργον του *Κατὰ Ἑλλήνων*, ὅπου καταδικάζει τὴν ἐμμονὴν τῶν εἰδωλολατρῶν εἰς τὴν θρησκείαν τῶν φαντασμάτων. Ἡ θρησκεία αὕτη δὲν εἶναι ἀντίπαλος τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπὶ ἴσοις ὅροις, εἶναι ἡ τραγικὴ πλάνη, ἡ ζωὴ τῆς ἀνυπαρξίας» (Ν. ΜΑΣΟΥΚΑΣ, «Θεολογία καὶ ἀνθρωπολογία κατὰ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον», ὅ.π., σ. 55).

71. *Πράξ.* 15, 20· 17, 16· *Ρωμ.* 1, 23· *Α΄ Κορ.* 6, 9· 8, 4· 12, 2· *Β΄ Κορ.* 6, 16· *Γαλ.* 4, 8· *Ἐφ.* 5, 5· *Κολ.* 3, 5· *Α΄ Θεσσ.* 1, 9. Βλ. ΣΑΚΚΟΥ Σ., «Ἡ Καινὴ Διαθήκη ἐναντι τῆς εἰδωλολατρίας» ἐν *ΦΝ*, ὅ.π., σσ. 91-115.

72. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 9, 76, σσ. 76-78.

73. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 29, 1-4, σ. 148.

74. «φέρε λοιπὸν, ὡς ἐξ ἀρχῆς ὁ λόγος ἐπηγγείλατο, τῆς πλάνης διελεγχθείσης, τὴν τῆς ἀληθείας ὁδὸν ὀδεύσωμεν, καὶ θεωρήσωμεν τὸν ἡγεμόνα καὶ δημιουργὸν τοῦ παντός τὸν τοῦ Πατρὸς Λόγον...» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 29, 1-4, σ. 148.

αυτό. Κατ' ἀρχὴν ὁ κόσμος γιὰ ἐκείνους κατανοοῦνταν ὡς κλειστό καὶ ἐνιαῖο ὄλον, τὸ ὁποῖο ἐμπεριέχει τὰ πάντα: θεοὺς, ἀνθρώπους καὶ τὰ ὑπόλοιπα ὄντα⁷⁵. Ὁ ἄνθρωπος δὲν σκέπτεται τίποτε «ἐπέκεινα» τούτου⁷⁶. Σὲ αὐτὸ τὸ σύμπαν, ὅπου κοσμολογία καὶ θεολογία συμπλέκονται ἀδιάσπαστα, μόνον τὸ λογικὸ στοιχεῖο τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ φύσει συγγενὲς πρὸς τὸ θεῖον⁷⁷. Οἱ θεοὶ ὑπερέχουν τῶν ἀνθρώπων σὲ δύο σημεῖα: τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀθανασία⁷⁸. Σὲ αὐτὸ τὸ ἑτερόκλητο σύνολο ἡ πίστις δὲν ἔχει οὐσιαστικὸ λόγο ὑπάρξεως. Ἡ ἀναζήτηση τοῦ λόγου τῶν πραγμάτων πέρα ἀπὸ τὴ φύση («μετα-φυσική»), δὲν σημαίνει καὶ ὑπερβατικότητα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, διότι τίποτε δὲν ὑπάρχει ἐκτὸς τοῦ κόσμου. Ἐπομένως, εἶναι φυσικὸ νὰ τίθεται ὡς ἀρχὴ καὶ κινήτριος μοχλὸς τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας τὸ «θαυμάζειν»⁷⁹. Τὸ πρόβλημα γιὰ τὴν ἀρχαία φιλοσοφία ξεκινοῦσε ἀπὸ αὐτὴ τὴ λανθασμένη χρῆση τοῦ «θαυμάζειν» διότι, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ ἀπόστολος Παῦλος, ἐνῶ μποροῦσαν οἱ ἄνθρωποι νὰ διακρίνουν στὴ φύση τὴ δύναμη τοῦ Θεοῦ καὶ τὴ θεότητά Του, οὔτε Τὸν δόξασαν οὔτε Τὸν εὐχαρίστησαν ὡς Θεό, ἀλλὰ «ἐματαιώθησαν ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν», καὶ ἐνῶ θριαμβολογοῦσαν γιὰ τὴ σοφία τους, κατάντησαν ἀνόητοι ὡς τὸ σημεῖο, ἀντὶ γιὰ τὸ Δημιουργὸ Θεό, νὰ προσκυνοῦν εἰδῶλα ποὺ παριστάνουν θνητοὺς ἀνθρώπους, πουλιά, τετράποδα ζῶα καὶ ἔρπετά⁸⁰.

Συμπερασματικά, ἡ θρησκευτικότητα τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων ἐξαντλεῖται, κατὰ τοὺς ἐρευνητές, στὴν ἀκριβὴ τήρηση τῶν ἐθίμων καὶ τῶν λατρευτικῶν τελετῶν, στὶς ὁποῖες ἐκφράζεται ὁ σεβασμὸς καὶ ἀποδίδονται οἱ ὀφειλόμενες τιμὲς στοὺς θεοὺς, κυρίως μέσω τῶν θυσιῶν καὶ τῶν ἀναθηματικῶν προσφορῶν. Στὴν κοινὴ γλώσσα «πιστεύω στοὺς θεοὺς» (*νομίζειν τοὺς θεοὺς*), σημαίνει ὅτι

75. Βλ. ΜΑΤΣΟΥΚΑ Ν., «Θεολογία καὶ ἀνθρωπολογία κατὰ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον», ὁ.π., σ. 112: «Ἡ εἰδωλολατρία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἄμεσον ἐμπειρίαν περὶ τοῦ ὅτι ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκειται ἐντὸς ἐνὸς κλειστοῦ, ἐχθρικοῦ καὶ ἀφιλοξένου κόσμου. Ὁ κόσμος οὗτος δὲν εἶναι μόνον εἶς, ὁ ἐξωτερικὸς, ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ δεύτερος, ὁ ἐσωτερικὸς».

76. ΦΑΡΑΝΤΟΥ Μ., «Ἠθικὴ τοῦ φυσικοῦ κόσμου» *ΕΕΘΣΠΑ* 23 (1976), σ. 7.

77. ΦΑΡΑΝΤΟΥ Μ., ὁ.π., σ. 14.

78. ΦΑΡΑΝΤΟΥ Μ., ὁ.π., σ. 15.

79. «μάλα γὰρ φιλοσόφου τοῦτο τὸ πάθος, τὸ θαυμάζειν· οὐ γὰρ ἄλλη ἀρχὴ φιλοσοφίας ἢ αὕτη» (Πλάτωνος, *Θεαίπητος*, 155d). Πρβλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Μετὰ τὰ φυσικά*, 982b: «διὰ γὰρ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφεῖν».

80. *Ρωμ.* 1, 19-23.

τιμῶ τὸς θεοὺς μέσω τῆς λατρείας τους⁸¹. Ὅπως ἐξηγεῖ ὁ J.-P. Vernant⁸², σήμερα στὸ θρησκευτικὸ πεδίο οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἢ πιστοὶ ἢ ἄπιστοι. Οἱ τρεῖς κύριες ὀψεις τῆς θρησκευτικῆς δεσμεύσεως κάποιου εἶναι νὰ ἀποτελεῖ μέλος μιᾶς Ἐκκλησίας, νὰ ἀσκεῖ συγκεκριμένα θρησκευτικὰ καθήκοντα καὶ νὰ δηλώνει πίστη σὲ ἓνα σύνολο ἀπὸ ἀλήθειες ποὺ συγκροτοῦν ἓνα δόγμα. Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχει οὔτε Ἐκκλησία οὔτε κληρὸς οὔτε δόγματα. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, συνεχίζει ὁ ἴδιος ἐρευνητῆς, δὲν ἀντιμετώπισαν σὲ καμμία περίπτωση τὸ ἐνδεχόμενον νὰ πρέπει νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα στὴν πίστη καὶ τὴν ἀπιστία. Ὁ σκεπτικισμὸς τοῦ Πρωταγόρα, ὁ ὁποῖος ἔκρινε ὅτι δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ γνωρίζει ἐὰν ὑπάρχουν ἢ δὲν ὑπάρχουν οἱ θεοί, ἢ ἡ πλήρης δυσπιστία τοῦ Κριτία, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε ὅτι οἱ θεοὶ ἔχουν ἐπινοηθεῖ γιὰ νὰ κρατοῦν τοὺς ἀνθρώπους σὲ ὑποταγή, δὲν δηλώνουν ἔλλειψη πίστεως, διότι ἡ «θρησκεία» δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ διαχωριστεῖ ἀπὸ τὴ ζωὴ στὸ πλαίσιο τῆς «πόλεως». Ὅποιος ἀποκοπτόταν ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς ἐκδηλώσεις τῆς, αὐτομάτως ἐτίθετο ἐκτὸς κοινωνίας, ἔπαυε δηλαδὴ οὐσιαστικὰ νὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ ἦταν⁸³.

Ἐχοντας πρῶτα κατανοήσει πολὺ καλὰ τὸν τρόπο ποὺ λειτουργοῦσε ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκεία καὶ ἐκφραζόταν ἡ θύραθεν φιλοσοφία, ὁ Μέγας Ἀθανάσιος πρόσφερε μία συστηματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ρόλου τῆς πίστεως στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἐκεῖ ποὺ οἱ προγενέστεροι μεγάλοι ἀλεξανδρινοὶ θεολόγοι προσπάθησαν ἀλλὰ ἀπέτυχαν. Ἡ ἐπίδραση τῆς φιλοσοφίας ὡς πρὸς τὸν ἡγεμονικὸ ρόλο τῆς λογικῆς, τοὺς ἐγκλώβισε στὸν ἴστό της, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ θεωρήσουν *grosso modo* τὴν πίστη ὅπλο μόνον τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων καὶ ὄχι τῶν μορφωμένων χριστιανῶν. Ἡ πίστη ἄραγε θὰ μποροῦσε νὰ καταλάβει θέση ἰσάξια τῆς λογικῆς, ἢ θὰ ἦταν πάντοτε ἀναγκασμένη νὰ θεωρεῖται ὡς σύμπτωμα μιᾶς ἀποκρουστικῆς δεισιδαιμονίας;

Ἡ πίστη ὡς δύναμη τῆς ψυχῆς

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Ἀθανασίου, εἶχε τεθεῖ ἀπὸ κάποιους ὁ ἐξῆς προβληματισμὸς: Ἄν ὁ λογικὸς ἄνθρωπος ἐκ φύσεως στρέφεται πρὸς τὸ

81. VEGETTI M., «Ὁ ἄνθρωπος καὶ οἱ θεοί», στὸν τόμο *Ὁ Ἕλληνας ἄνθρωπος*, μτφρ. ΤΑΣΑΚΟΣ Χ., ἐκδ. Ἑλληνικὰ γράμματα, Ἀθήνα 1996, σ. 382.

82. J.-P. VERNANT, *Ἀνάμεσα στὸν μῦθο καὶ τὴν πολιτικὴ*, μτφρ. Μ.Ι. Γιόση, ἐκδ. Σμίλη, Ἀθήνα 2003, σ. 236.

83. VERNANT J. -P., ὁ.π., σ. 237.

Θεό, τότε γιατί κάποιои, ἐνῶ διαθέτουν λογική ψυχή, Τὸν ἀρνοῦνται; Τὸ πρόβλημα γινόταν πιὸ περιπλοκο, ἀπὸ τὴ στιγμή πού κάποιои, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἀθανάσιος, ἀμφισβητοῦσαν ἀκόμη καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει λογική ψυχή⁸⁴. Ἀνάμεσα σὲ αὐτοὺς ὁ Ἀθανάσιος κατονομάζει καὶ κάποιους αἰρετικούς⁸⁵. Στὴν ἀπάντησή του, βασικὸ ἐπιχείρημα πού χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴν ὑπαρξη λογικῆς ψυχῆς, εἶναι ἡ σύγκριση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὰ ζῶα. Ὁ ἄνθρωπος, λέγει, δὲν εἶναι δημιουργημένος ὅπως τὰ ζῶα. Ἡ φύση ἐκεῖνα τὰ χαρακτηρίζει ἄλογα, ἐπειδὴ τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων εἶναι λογικό. Ὁ ἄνθρωπος βλέπει, κρίνει, ἐνθυμεῖται, ξανασκέφτεται, ἀναθεωρεῖ, ἐπιλέγει. Ὁ νοῦς εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τίς αἰσθήσεις. Δηλαδή εἶναι ἄλλο τὸ τί βλέπει τὸ μάτι (αἰσθησι) καὶ ἄλλο τὸ τί πρέπει νὰ βλέπει τὸ μάτι (ψυχή καὶ νοῦς). Ὅποιος ἔχει νοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀρνηθεῖ τὸ δημιουργὸ τοῦ νοῦ. Ὁ Ἀθανάσιος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ «ἐπιστήμων νοῦς», ὅταν ἡγεμονεύει, θέτει σὲ ἀρμονία τίς κινήσεις τῶν αἰσθήσεων, καὶ τότε ἡ ψυχή διακρίνει τί πράττει καὶ γιὰ ποιὸ λόγο⁸⁶. Ὁ ἄνθρωπος δὲν στρέφεται ἄκριτα πρὸς τὰ βλεπόμενα, ἀλλὰ μὲ τὸ λογισμό του κρίνει καὶ ἀξιολογεῖ τὰ βλεπόμενα⁸⁷. Μόνο τὰ ζῶα ἐμμένουν στὰ παρόντα καὶ στρέφονται σὲ ὅσα βλέπουν, ἔστω κι ἂν πολλὲς φορὲς βλάπτονται γι' αὐτὸ τὸ λόγο⁸⁸. Οἱ ἄπιστοι μοιάζουν μὲ ἄλογα ζῶα, διότι καὶ αὐτοὶ πιστεύουν μόνο σὲ ὅσα βλέπουν. Παραπάνω, ὅταν ἐπιχείρησε τὴ «διάγνωσι» τοῦ προβλήματος τῆς πίστεως καὶ τοὺς λόγους τῆς ἐλλείψεώς της⁸⁹, εἶχε δηλώσει ὅτι ἡ ψυχή, ἀποπροσανατολισμένη («ἔξω δὲ ἑαυτῆς γενομένη») λόγω τῶν παθῶν, στρέφεται πρὸς τὰ παρόντα, ὑποδουλώνεται σὲ αὐτὰ καὶ νομίζει ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὰ βλεπόμενα⁹⁰. Ἡ ὑποδούλωσι στὶς ἡδονὲς καὶ ἡ ἀπιστία εἶναι κατὰστάσεις συναφεῖς, συγχρόνως δὲ ἐκτὸς λογικῆς. Γιὰ τὸν Ἀθανάσιο ἡ πίστι

84. Πιθανότατα ἐννοεῖ τοὺς ὑλιστὲς φιλοσόφους τῆς ἀρχαιότητος (P.T. Camelot, SC 18bis, σ. 152, ὑποσ. 2).

85. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 30, 9-14, σ. 152.

86. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 31, 1-5, σ. 156.

87. Ὁ Χρυσόστομος ἐπίσης ἀναφέρει ὅτι ὁ ἄνθρωπος πλάστηκε «ἐπιστημονικός», τὸ ὅποιο σημαίνει ὅτι «ἐν τῇ φύσει προαπέκειτο τῶν καλῶν καὶ τῶν οὐ τοιοῦτων ἡ γνώσις», *Ὁμ. εἰς Ἀνδριάντας*, 12, 4, PG 49, 132.

88. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 31, 7, σ. 154.

89. Τὸ *Κατὰ Ἑλλήνων* χωρίζεται σὲ δύο μέρη: Τὸ πρῶτο (κεφ. 1-29) ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐξήγησι τοῦ φαινομένου τῆς εἰδωλολατρίας καὶ τὸ δεύτερο (κεφ. 30-47) μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς σημασίας τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

90. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 8, 1-6, σ. 72.

λειτουργεί λογικά και μετατρέπεται σε γνώση, όταν τὸ γνωστικὸ ὄργανο, ὁ νοῦς, γίνει διαυγὲς καὶ λειτουργικόν. Δηλαδή, ἐξηγεῖ, ἐὰν κάποιος πὺν δὲν πιστεύει, καθαρίσει τὸ ρύπο τῆς ἁμαρτίας ἀπὸ τὴν ψυχὴν του καὶ ἀποδιώξει ὅ,τι-δήποτε ἄλλότριο ἀπὸ αὐτή, τότε ἀποκτᾶ τὴν ἰκανότητα νὰ «δεῖ» μέσα στὴν ψυχὴν τὸ Λόγο τοῦ Πατρὸς καὶ νὰ πιστεύσει στὸ Θεό⁹¹.

Ὁ Ἀθανάσιος στράφηκε καὶ πρὸς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ὑποστήριζαν ὅτι ἐκ φύσεως κάποιοι ἄνθρωποι δὲν ἔχουν μέσα τους τὴν πίστη. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ὄχι μόνο οἱ στωικοί, θεωροῦσαν ὅτι ἡ φύση τοῦ κάθε ἀνθρώπου ἔχει προκαθορίσει τὶς ἐπιλογές του. Τόσο οἱ ἐθνικοὶ –ὄσο καὶ πολλοὶ Γνωστικοί– ἐπέμεναν ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι αὐτεξούσιος, ἀλλὰ ἡ Εἰμαρμένη καὶ ἡ φύση ἐπιδροῦν καταλυτικὰ στὴ ζωὴ του⁹². Ὁ Ἰουστῖνος πρῶτος εἶχε ἐπισημάνει τὶς ὀλέθριες ἐπιπτώσεις τῆς κυριαρχίας τῆς φύσεως στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων⁹³. Ἀπαντώντας τότε ἐκεῖνος, εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι, ἂν ἡ φύση ἔχει κυριαρχικὸ ρόλο, τότε δὲν γίνεται κατανοητὴ ἡ ὑπαρξὴ οὔτε τῆς κακίας οὔτε τῆς ἀρετῆς καὶ ἐπιπλέον ὁ Θεὸς ἐμφανίζεται ὡς δημιουργὸς τῆς κακίας. Ὁ Εἰρηναῖος Λυὼν εἶχε προχωρήσει παραπέρα τὴ θεολογικὴ σκέψη, διδάσκοντας ὅτι ὁ κάθε ἄνθρωπος ὄχι μόνο μπορεῖ νὰ πράττει, ἀλλὰ καὶ νὰ πιστεύει ἐλεύθερα, διότι ἡ πίστη εἶναι δῶρο τοῦ Θεοῦ στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου⁹⁴. Ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας πρόσθεσε ὅτι δὲν πρέπει νὰ κατηγορεῖται ἡ φύση, ὅταν κάποιος πράττει φαῦλα ἔργα. Ἡ ἁμαρτία δὲν εἶναι «κατὰ φύσιν», ἀλλὰ «παρὰ φύσιν». Ὁ ἄνθρωπος, συνεχίζει, πάντοτε εἶχε φύσει τὴ δυνατότητα ἐκλογῆς τοῦ ἀγαθοῦ, ἀλλὰ στράφηκε ἐκουσίως πρὸς τὸ κακόν, παραβλέποντας τὸ φυσικὸν νόμο, ὁ ὁποῖος λειτουργοῦσε ὡς ἰατρὸς καὶ σωτήρας. Ἔτσι τὸ κακόν «προαιρέσεως ὄν ἄλλ' οὐ φύσεως ἔργον»⁹⁵. Ὁ Ἀθανάσιος συνόψισε στὸ ἔργο του ὅλες τὶς ὑγιεῖς θέσεις τῶν προηγούμενων θεολόγων καὶ προχώρησε ἀκόμη περισσότερο. Ἐπειδὴ πάντοτε ἔδινε μεγάλη ἀξία στὴ λογικὴν τοῦ ἀνθρώπου⁹⁶, ἀπέρριψε τὸν ἰσχυρισμὸν τῶν ἐθνικῶν ὅτι ἀγνοοῦν τὴν ἔννοια τῆς ἐλεύθερης ἐπιλογῆς στὸ θέμα τῆς πίστεως. Ἡ ψυχὴ,

91. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 34, 11-15, σ. 164.

92. Βλ. παράθεση τῶν σχετικῶν ἀπόψεων στὸ ΚΑΚΑΛΕΤΡΗ Δ., *Ἡ προαίρεση τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸν ἅγιον Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο*, ὁ.π., σσ. 445-451.

93. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Ἀπολογία Α'*, 43, 6, σ. 240.

94. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*, 4, 37, 5, 94, ἔκδ. Α. ROUSSEAU, SC 100, σ. 932 [PG 7, 1102B].

95. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευὴ*, 6, 6, 51, ἔκδ. É Des Places, SC 266, σ. 152.

96. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Π., *Ἀνθρωπολογία*, σ. 55.

ἀπαντᾶ, γνωρίζει ὅτι εἶναι αὐτεξούσια, διότι ἀνά πᾶσα στιγμή ξεχωρίζει τὰ καλὰ ἀπὸ τὰ κακά⁹⁷. Τὸ θράσος τῶν ἀνθρώπων («ἡ τόλμα») εἶναι αὐτὸ ποῦ στρέφει τὸν ἄνθρωπο ὄχι στὸ συμφέρον, ἀλλὰ στὸ δυνατό⁹⁸.

Στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν ἀπόδειξη ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι λογικὴ, εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ ἱεροῦ Πατρὸς νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι καὶ ἀθάνατη. Ὁ Ἀθανάσιος θεωροῦσε ὅτι ἡ πίστη στὴν αἰωνιότητα τῆς ψυχῆς, καταργοῦσε τὴν ἔμφαση ποῦ ἔδιναν οἱ ἀπιστοῦντες στὸν πρόσκαιρο χαρακτήρα τοῦ βίου, στὴν κυριαρχία τοῦ θανάτου στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τελικὰ τὴν πίστη στοὺς ψεύτικους καὶ ἀνήμπορους θεοὺς καὶ τὰ εἰδωλα⁹⁹. Αὐτὴ ἡ πίστη, κατὰ τὸν Ἀθανάσιο, γίνεται σταδιακὰ ἀνεξάλειπτη, διότι οἱ περὶ τῆς ἀθανασίας «ἐννοιοὶ καὶ θεωροῦσι», ὅταν μείνουν μόνιμα στὴν ψυχὴ, γίνονται σὰν σημάδια ἀπὸ ἔγκλημα, τὸ ὁποῖο δὲν ἐπουλώνεται ποτὲ τελείως καὶ ἐπιπλέον ἐξασφαλίζει τὴν ἀθανασία¹⁰⁰.

Συνεχίζοντας, ἀναφέρει ὅτι, ἐφόσον ἀποδείχθηκε ὅτι ἡ ψυχὴ διαφέρει ἀπὸ τὸ σῶμα, τὸ ὁποῖο εἶναι θνητό, μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει κάποιος ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατη¹⁰¹. Ἐὰν πάλι δεχθεῖ κάποιος ὅτι ἡ ψυχὴ κινεῖ τὸ σῶμα, ἐνῶ ἡ ἴδια δὲν κινεῖται ἀπὸ κάτι ἄλλο, τότε ἡ ψυχὴ εἶναι αὐτάρκης. Ἄν εἶναι αὐτάρκης, αὐτὸ γιὰ τὸν Ἀθανάσιο σημαίνει ὅτι δὲν δεσμεύεται οὔτε ἀπὸ τὸ θάνατο: «Ἐαυτῇ δὲ κινουμένη ἐξ ἀνάγκης καὶ μετὰ τὸν τοῦ σώματος θάνατον ζῆ»¹⁰². Ἡ κίνηση τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ ζωὴ τῆς, ὅπως γιὰ τὸ σῶμα ὁ θάνατος εἶναι ἡ παύση τῆς κινήσεως. Ἡ διδασκαλία ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατη, αὐτοκίνητη καὶ ἀεικίνητη προέρχεται ἀπὸ τοὺς προσωκρατικούς καὶ τὸν Πλάτωνα¹⁰³. Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀθα-

97. «Καὶ γινώσκουσα τὸ αὐτεξούσιον αὐτῆς, ὁρᾷ αὐτὴν δύνασθαι κατ' ἀμφοτέρα τοῖς τοῦ σώματος μέλεσι χρᾶσθαι, εἰς τε τὰ ὄντα καὶ μὴ ὄντα· ὄντα δ' ἐστὶ τὰ καλὰ, οὐκ ὄντα δὲ τὰ φαῦλα» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 4, 12-15, σ. 60.

98. Βλ. Α' Κορ. 10, 23: «Πάντα μοι ἔξεστιν, ἀλλ' οὐ πάντα συμφέρει».

99. «Ὅτι δὲ καὶ ἀθάνατος γέγονεν ἡ ψυχὴ, καὶ τοῦτο ἀναγκαῖον εἶδέναι ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ διδασκαλίᾳ πρὸς ἔλεγχον τῆς τῶν εἰδώλων ἀναίρεσεως» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 33, 24-26, σ. 158.

100. «Αἱ γὰρ περὶ τῆς ἀθανασίας ἐννοιοὶ καὶ θεωροῦσι οὐδέποτε αὐτὴν ἀφίᾳσι, μένουσαι ἐν αὐτῇ καὶ ὡπερ ἔγκλημα ἐν αὐτῇ γινόμεναι πρὸς ἀσφάλειαν τῆς ἀθανασίας» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 33, 11-14, σ. 162.

101. Αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα θυμίζει τὴν ἀντίστοιχη διδασκαλία τοῦ Πλάτωνος, ὅτι ἀπὸ τὸ ζωτανὰν προέρχεται τὸ «τεθνηκός», καὶ ἀπὸ τὸ «τεθνηκός» τὸ «ζῶν» (*Φαῖδον*, 71d).

102. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 33, 11-12, σ. 160.

103. H. DIELS-W. KRANZ, *Fragmente der Vorsokratiker*, I, 12, σ. 213, 19 καὶ 25-26. Βλ. καὶ Πλάτωνος, *Φαῖδρος*, 245c: «Ψυχὴ πᾶσα ἀθάνατος. Τὸ γὰρ ἀεικίνητον ἀθάνατον· τὸ δ' ἄλλο κινεῖται καὶ ὑπ' ἄλλου κινούμενον, παῦλαν ἔχον κινήσεως, παῦλαν ἔχει ζωῆς».

νασίου περί τῆς κινήσεως τῆς ψυχῆς ἔρχεται ὡς ἀπάντησις στὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι τὸ «κινουὺν ἀκίνητον», δηλαδή κινεῖ τὰ ἔμβια ὄντα ἀλλὰ ἡ ἴδια δὲν κινεῖται¹⁰⁴.

Ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Ἀθανάσιο καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ψυχὴ μπορεῖ νὰ ξεφεύγει ἀπὸ τὴ φύση τοῦ σώματος, νὰ συναντᾷ ἀγγέλους καὶ ἁγίους –ἀνάλογα μὲ τὴν καθαρότητά της– καὶ νὰ λογίζεται τὰ ἀθάνατα καὶ τὰ αἰώνια. Μάλιστα ἀναφέρει ὅτι, ἂν ἐκ φύσεως ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ συλλαμβάνει τὴν ἔννοια τῆς θείας θεωρίας, «αὐτὴ ἑαυτῆς γίνεται ὁδὸς οὐκ ἔξωθεν ἀλλ' ἐξ ἑαυτῆς λαμβάνουσα τὴν τοῦ Θεοῦ Λόγου γνῶσιν καὶ κατάληψιν»¹⁰⁵. Ὁ Ἀθανάσιος ἀναδεικνύει τὶς ἐκ φύσεως δυνατότητες τῆς ψυχῆς, μὲ κορυφαία τὸ γεγονός ὅτι στὴν ψυχὴ φανερώνεται ὁ Θεὸς στὸν ἄνθρωπο, ὅπως εἶχε ὑποστηρίξει παλαιότερα καὶ ὁ Θεόφιλος Ἀντιοχείας¹⁰⁶. Ἐδῶ τίθεται τὸ ἐρώτημα, γιὰ τὸν Ἀθανάσιο ἐπέμεινε στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, τὴν ὁποία οὕτως ἢ ἄλλως δὲν ἀμφισβητοῦσαν οἱ περισσότεροι φιλόσοφοι. Πιθανότατα στρέφεται στοὺς Ἀπολογητές, συγκεκριμένα στὸν Τατιανό, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε ὅτι ἡ ψυχὴ «θνήσκει μὲν γὰρ καὶ λύεται μετὰ τοῦ σώματος μὴ γινώσκουσα τὴν ἀλήθειαν, ἀνίσταται δὲ εἰς ὕστερον ἐπὶ συντελείᾳ τοῦ κόσμου σὺν τῷ σώματι»¹⁰⁷. Ἀνάλογη διδασκαλία βρισκόμε καὶ στὸν Ἰουστῖνο¹⁰⁸. Ὁ Ἀθηναγόρας δίνει ἔμφαση στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, διότι θεωρεῖ ὅτι ἀπο-

104. *Περὶ ψυχῆς*, 406a: «ἴσως γὰρ οὐ μόνον ψευδὸς ἐστὶ τὸ τὴν οὐσίαν αὐτῆς τοιαύτην εἶναι οἷαν φασὶν οἱ λέγοντες ψυχὴν εἶναι τὸ κινουὺν ἑαυτὸ ἢ δυνάμενον κινεῖν, ἀλλ' ἔν τι τῶν ἀδυνάτων τὸ ὑπάρχειν αὐτῇ κίνησιν».

105 *Κατὰ Ἑλλήνων*, 33, 14, σ. 162.

106. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Πρὸς Αὐτόλυκον Α'*, 2, ὁ.π., σ. 60: «Βλέπεται γὰρ Θεὸς τοῖς δυναμένοις αὐτὸν ὁρᾶν, ἐπὶν ἔχουσι τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀνεωγμένους τῆς ψυχῆς». Ὁ Θεόφιλος, ὅπως καὶ ὁ Ἀθανάσιος, τονίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εὐθύνεται ὁ ἴδιος, ἂν κλείνει τὰ μάτια τῆς ψυχῆς γιὰ νὰ μὴ δεῖ τὸ Θεό: «Πάντες μὲν γὰρ ἔχουσι τοὺς ὀφθαλμοὺς, ἀλλ' ἔνιοι ὑποκεχυμένοι καὶ μὴ βλέποντας τὸ φῶς τοῦ ἡλίου. Καὶ οὐ παρὰ τὸ μὴ βλέπειν τοὺς τυφλοὺς ἤδη καὶ οὐκ ἐστὶν τὸ φῶς τοῦ ἡλίου φαῖνον, ἀλλὰ ἑαυτοὺς αἰτιάσθωσαν οἱ τυφλοὶ καὶ τοὺς ἑαυτῶν ὀφθαλμοὺς». Πρβλ. Μ. Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἑλλήνων*, 7, 7-10, σ. 70: «οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, καμμύσασα τὸν ὀφθαλμὸν δι' οὗ τὸν Θεὸν ὁρᾶν δύναται, ἑαυτῇ τὰ κακὰ ἐπενόησεν, ἐν οἷς κινουμένη, οὐκ οἶδε ὅτι, δοκοῦσα τι ποιεῖν, οὐδὲν ποιεῖ».

107. ΤΑΤΙΑΝΟΥ, *Πρὸς Ἑλλήνας*, 13, PG 6, 833A.

108. Βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ Π., *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. Β', ἔκδ. Πατριαρχικῶν Ἱδρυμάτων Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 567. Ἐπίσης, Μ.Ο. YOUNG, «Justin Martyr and the Death of Souls» *Studia Patristica XVI* (1985), σσ. 209-215.

τελεί προϋπόθεση της αναστάσεως τῶν νεκρῶν¹⁰⁹. Ὁ Ἀθανάσιος συγχρόνως θέλει νὰ τονίσει στοὺς ἐθνικοὺς ὅτι ἀντιφάσκουν, ὅταν ἀπὸ τὴ μιὰ δηλώνουν ὅτι πιστεύουν στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη σκέπτονται ἢ πράττουν σὰν νὰ μὴν ἔχουν οὔτε ψυχὴ οὔτε λογικὴ. Ἐνῶ δηλαδὴ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνεργοῦν μὲ τρόπο ἀντάξιο τοῦ Θεοῦ ποὺ τοὺς δημιούργησε «κατ' εἰκόνα», προσφέροντας τοὺς τὴν ἀόρατη καὶ θεόπεμπτη ψυχὴ, αὐτοὶ κατ' οὐσίαν τὸν ἀρνούνται, ὅταν «τὸν Θεὸν ἐν τοῖς βλεπομένοις καὶ θνητοῖς ἀπεικάζουσιν»¹¹⁰. Ὁ Ἀθανάσιος ἐδῶ ὁμιλεῖ γιὰ λανθασμένη χρῆση τῆς λογικῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία ὀφείλεται καὶ στὴν ὑποτίμηση τῆς ψυχῆς ἀπὸ μερίδα ἐθνικῶν. Ἐξηγεῖ μάλιστα ὅτι ἡ ὑποτίμηση αὐτὴ προέρχεται κυρίως ἀπὸ τὴ θολὴ εἰκόνα ποὺ δημιουργεῖται στὴν ψυχὴ λόγῳ τῶν παθῶν¹¹¹.

Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τίθεται ἓνα ἄλλο ἐρώτημα: Ποιὰ ἐπίδραση εἶχε τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα στὶς ψυχικὲς καὶ πνευματικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου; Κατὰ συνέπεια, ἂν ὑπῆρξε ἐπίδραση, ἡ πώση ἐπέφερε ἢ ὄχι ἐξασθήνηση τῆς δυνάμεως τῆς πίστεως; Ὁ Ἀθανάσιος περιέγραψε, ὅπως εἶδαμε, πῶς εἰσῆλθε ἡ κακία στὸν κόσμον καὶ πόσον τὸν ἐπηρεάσε, ὅταν ὁ ἀνθρώπος στράφηκε στὰ σωματικά, ἐγκαταλείποντας τὴ θεωρία τοῦ Θεοῦ. Ὅμως, συγχρόνως δὲν παρέλειψε νὰ δώσει μεγάλη ἔμφαση στὸ αὐτεξούσιο τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ ἐρώτημα ποὺ εἶχαν θέσει πολλοὶ σχετικὰ μὲ τὴ δυνατότητα ἐπιστροφῆς στὴν προπρωτικὴ κα-

109. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, 15, 6, ἔκδ. B. Pouderon, SC 379, σ. 276 [PG 6, 1005A]. Βλ. καὶ ΧΡΗΣΤΟΥ Π., ὁ.π., σ. 583.

110. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 34, 5-6, σ. 164.

111. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 34, 1-4, σ. 166. Ἀργότερα ὁ Χρυσόστομος ὑποστήριξε ὅτι ἡ ψυχὴ «παταχοῦ ἄτονος καὶ οὐκ ἀρκεῖ ἑαυτῇ» χωρὶς τὸ φωτισμὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἀπαντᾷ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο στοὺς Μανιχαίους καὶ στοὺς ἐθνικοὺς, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος, οἱ ὁποῖοι ἔφθασαν στὸ σημεῖο νὰ ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀγέννητη καὶ προέρχεται ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ (*Ὁμ. εἰς Α' Κορ.* 7, 5, PG 61, 60-61). Ξεκαθαρίζει στὴ συνέχεια ὅτι, ἀφοῦ ὁ ἀνθρώπος μὲ τὴ λογικὴ ἀπέτυχε νὰ γνωρίσει τὸ Θεό, τοῦ ὑπέδειξε ἄλλο «μείζονα τρόπο θεογνωσίας», μέσω τῆς πίστεως (*Ὁμ. εἰς Α' Κορ.* 4, 2, PG 61, 33). Ἀλλὰ περὶ τῶν περὶ πίστεως ἀπόψεων τοῦ Χρυσόστομου σὲ ἄλλη μας μελέτῃ προσεχώσῃ. Ἐδῶ φαινομενικὰ ὑπάρχει ἀντίφαση ἀνάμεσα στοὺς δύο μεγάλους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Ὅμως δὲν ἰσχύει κάτι τέτοιο, διότι ὁ μὲν Ἀθανάσιος ὑποστηρίζει ἐδῶ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴν αὐτοτέλεια τῆς φύσεως, στὴν ὁποία ἐντάσσεται καὶ ἡ ψυχὴ, ἐνῶ ὁ Χρυσόστομος τονίζει τὴν ἀνάγκη τῆς θείας βοήθειας, ὥστε νὰ μὴν ὑπερηφανευθεῖ ἡ ψυχὴ ὅτι τάχα εἶναι ἰσόθεη, ὅπως συνέβη μὲ τοὺς πρωτοπλάστους καὶ ἀργότερα μὲ τοὺς αἰρετικούς. Ἐξάλλου, τὴ σοφία τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς καὶ τὴν ἀνάρκεια τῆς ἀνθρώπινης φύσεως μέσω τῶν δώρων τῆς ἀρχέγονης δικαιοσύνης, ὑποστήριξε καὶ ὁ Χρυσόστομος (*Ὁμ. εἰς Γένεσιν*, 14, 5, PG 53, 117· *Εἰς τὸν Ψαλμὸν 44*, 7, PG 55, 193).

τάσταση, ἐφόσον σκοτίστηκε ὁ νοῦς λίγο πολὺ μὲ τὴν πώση, ἀπάντησε κατηγορηματικά: «Δύνανται γάρ, ὡσπερ ἀπεστράφησαν τῇ διανοίᾳ τὸν Θεόν, καὶ τὰ οὐκ ὄντα ἀνεπλάσαντο εἰς θεοὺς, οὕτως ἀναβῆναι τῷ νῷ τῆς ψυχῆς καὶ πάλιν ἐπιστρέψαι πρὸς τὸν Θεόν»¹¹². Ἐὰν παρατηρήσουμε προσεκτικὰ τὸ ἔργο του, θὰ δοῦμε ὅτι στὸν Ἀθανάσιο ἀπουσιάζει ἡ ἀντίληψη τῆς οὐσιαστικῆς φθορᾶς τῆς ἀνθρώπινης φύσεως. Μάλιστα, ὅπως ἀναφέρει ἀμέσως παρακάτω, γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἐπιστροφή στὸ Θεό, ἀρκεῖ ἡ «ἀπόθεση» κάθε ρύπου μέχρι νὰ ἐξαφανιστεῖ «πᾶν τὸ συμβεβηκὸς ἀλλότριον τῇ ψυχῇ»¹¹³. Ὁ Ἀθανάσιος χαρακτηρίζει ἐπίτηδες τὶς ἁμαρτίες «συμβεβηκότα», γιὰ νὰ δείξει ὅτι ἡ ἁμαρτία ἀποτελεῖ κάτι τὸ ἐπουσιῶδες¹¹⁴, τὸ ὁποῖο μεταβάλλεται καὶ χάνεται. Ἀνάλογες ἀναφορὲς ἀπαντοῦν στὸν Ἰππόλυτο Ρώμης¹¹⁵ καὶ τὸν Εὐσέβιο Καισαρείας¹¹⁶, ὅμως ὁ Ἀθανάσιος εἶναι σαφῶς ἀναλυτικότερος. Μὲ βάση τὴν ἀριστοτελικὴ ὀρολογία, τὸ περιεχόμενο τῆς ὁποίας ὅμως μεταποιεῖ, ἡ ἁμαρτία δὲν ἀποτελεῖ «οὐσία» τῆς φύσεως, οὔτε δηλαδή ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ τῆς φύσεως οὔτε ἐπιφέρει μόνιμη φθορά, ὅταν διαπράττεται, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ μεταβάλει τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου¹¹⁷. Ἡ θέση του αὐτὴ ἀποτελεῖ ἀπάντηση στὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὅταν διαπράξει ἀδικία, δὲν δύναται πλέον νὰ

112. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 34, 8-10, σ. 164.

113. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 34, 13-15, σ. 164.

114. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Διαλεκτικά*, 5, 5, ἔκδ. Β. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, De Gruyter, Berlin-New York, 1969, τ. I, σ. 83 [PG 94, 541A]: «Ὁμοίως καὶ ἐπὶ ἐκάστου πράγματος, τὰ συνιστῶντα τὴν φύσιν, οὐσιώδη λέγονται. Ἐπουσιῶδη δὲ τὰ συμβεβηκότα, ἃ τινα ἐνδέχεται εἶναι ἐν τῷ ὑποκειμένῳ, ἀνθρώπῳ τυχόν, ἢ ἵππῳ, ἢ ἑτέρῳ τοιούτῳ τινί, καὶ μὴ εἶναι».

115. «ὅς τῷ αὐτεξούσιος ὑπάρχειν τὸ κακὸν ἐπιγεννᾷ, ἐκ συμβεβηκόςτος ἀποτελούμενον μὲν, οὐδὲν <δὲ ὄν>, ἐὰν μὴ ποιῆς· ἐν γὰρ τῷ θέλειν καὶ ν(ομ)ίζειν τι κακὸν τὸ κακὸν ὀνομάζεται, οὐκ ὄν ἀπ' ἀρχῆς, ἀλλ' ἐπιγινόμενον» *Κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἔλεγχος*, 10, 33, 6, PG 16, 3450B [BEP 5, σ. 376].

116. «Λέγομεν δὲ τὸν ἄνθρωπον ποτὲ μὲν κακὸν διὰ τὸ φονεῦν, ποτὲ δ' αὖ πάλιν διὰ τὸ εὐεργετῆν ἀγαθόν· καὶ προσπλέκεται ταῦτα τὸ ὄνόματα τῇ οὐσίᾳ ἐκ τῶν συμβεβηκόντων αὐτῇ, ἅτινα οὐκ ἔστιν αὐτῇ· οὔτε γὰρ ὁ φόνος ἔστιν ἡ οὐσία οὐτ' αὖ πάλιν ἡ μοιχεία οὔτε τι τῶν ὁμοίων κακῶν» *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή*, 7, 22, 30, ἔκδ. G. Schroeder, SC 215, σσ. 296-298.

117. Πρβλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως*, 93, 31, ἔκδ. Β. Kotter, τ. II, ὁ.π., σ. 221 [PG 94, 1196C]: «Κακία γὰρ οὐκ οὐσία τίς ἐστιν, οὐδὲ οὐσίας ἰδίωμα, ἀλλὰ συμβεβηκός, ἦτοι ἐκ τοῦ κατὰ φύσιν εἰς τὸ παρὰ φύσιν ἐκούσιος παρατροπή, ὅπερ ἔστιν ἁμαρτία».

γίνει δίκαιος, ὅπως ὁ ἀσθενής δὲν δύναται κατὰ βούλησιν νὰ γίνει υγιής¹¹⁸. Κάθε κακή ἐπιλογή γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀφήνει μόνιμο τραῦμα στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, διδασκαλία ἀντίθετη μὲ τὴ χριστιανική, στὴν ὁποία οἱ ἁμαρτίες, τὰ τραύματα τῆς ψυχῆς, ἐγγράφονται στὴν προαίρεσή του καὶ ἐπομένως ἐπουλῶνονται εὐκολότερα, ὅταν ὁ ἄνθρωπος θελήσει νὰ ἐπιστρέψει, μὲ συνεπικουροῦσα τὴ θεία φιλανθρωπία καὶ πρόνοια. Ἄρα εἶναι ἀπολύτως κατανοητὸ αὐτὸ ποὺ λέγει ὁ Ἀθανάσιος γιὰ τὴν ψυχὴ, ὅτι δηλαδὴ μπορεῖ νὰ ἐπανέλθει στὴν ἀρχικὴ τῆς καθαρότητα, «ὡς οὕτως ἐν αὐτῇ θεωρῆσαι τὸν τοῦ Πατρὸς Λόγον»¹¹⁹.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Μέγας Ἀθανάσιος δὲν δέχεται ὅτι ἡ πίστη χάθηκε μετὰ τὴν πώση, ἀλλὰ ἐνυπάρχει στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου ὡς δυνατότητα, τὴν ὁποία καλεῖται ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀξιοποιήσει. Οἱ ἰσχυρισμοὶ τῶν ἐθνικῶν ὅτι δὲν διαθέτουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι τὴν πίστη, ἀποτελοῦν, κατὰ τὸν Ἀθανάσιο, πρόφαση γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴν ἀθεΐα τους¹²⁰. Τὴ σχε-

118. «εἰ δὲ μὴ ἀγνοῶν τις πράττει ἐξ ὧν ἔσται ἄδικος, ἐκὼν ἄδικος ἂν εἴη, οὐ μὴν ἐάν γε βούληται, ἄδικος ὧν παύσεται καὶ ἔσται δίκαιος. Οὐδὲ γὰρ ὁ νοσῶν υγιής· οὕτω δὲ καὶ τῶ ἀδίκῳ καὶ τῶ ἀκολάστῳ ἐξ ἀρχῆς μὲν ἐξῆν τοιούτοις μὴ γενέσθαι, διὸ ἐκόντες εἰσὶν γενομένοις δ' οὐκέτι ἔστι μὴ εἶναι» *Ἠθικά Νικομάχεια*, 1114a13-20. Βλ. Κ. Γεωργούλη, *Ἀριστοτέλης ὁ Σταγίρειος*, ἐκδ. Ἱστορικῆς καὶ Λαογραφικῆς Ἑταιρείας Χαλκιδικῆς, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 328. Ὁ W.D. Ross μᾶλλον ἔχει δίκιο, ὅταν λέγει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶχε σαφὴ ἀντίληψη ἐνὸς γενικοῦ νόμου τῆς αἰτιότητας, γι' αὐτὸ στὸ θέμα τῆς ἐλευθέρης βουλήσεως οὔτε διεξοδικὸς οὔτε ἀπολύτως συνεπὴς ὑπῆρξε (W.D. ROSS, *Ἀριστοτέλης*, μτφρ. Μ. Μητσοῦ, ἐκδ. ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1993², σ. 287).

119. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 34, 13-15, σ. 164. Ὁ E.P. Meijering θεωρεῖ ὅτι ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ἐνὼ στὸ *Κατὰ Ἑλλήνων* ὑποστηρίζει ὅτι τὸ προπατορικὸ ἁμαρτημα προκάλεσε ἓνα ἀπλὸ ρύπο (Besudelung) στὴν ἀνθρώπινη φύση, στὸ *Περὶ ἐνανθρωπήσεως* προβάλλει μίαν ἀπαισιόδοξη θέσση τῶν συνεπειῶν τῆς πώσεως γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἀπὸ τίς ὁποῖες μόνον ἡ Ἐνανθρώπησι τοῦ Χριστοῦ μποροῦσε νὰ τὸν ἀπαλλάξει [E.P. MEIJERING, «Struktur und Zusammenhang des Apologetischen Werkes von Athanasius», *Vigiliae Christianae* 45,4 (1991), σ. 313]. Στὸ ἄρθρο του ὑποστηρίζει ὅτι αὐτὴ ἡ ἀντίφασις (Widerspruch) δὲν ἐπηρεάζει τὴν ἐνότητα τῶν δύο πρώιμων ἔργων του (σ. 324). Κατὰ τὴ γνώμη μας ἡ φαινομενικὴ αὐτὴ ἀντίφασις ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι στὸ *Κατὰ Ἑλλήνων* ἐπιδιώκει νὰ προφυλάξει τὴν αὐτοτέλεια τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, χωρὶς τῆς ὁποίας τὴν ὑπαρξὴ ἀναιρεῖται ἡ πίστη, ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως καὶ οἱ ἄλλες ψυχικὲς δυνάμεις, καὶ κατὰ συνέπεια ἡ εὐθύνη γιὰ τὴν ἀπιστία ἢ τὴ μοιρολατρία. Στὸ *Περὶ ἐνανθρωπήσεως* πάλι προβάλλει τὸ σωτηριώδη χαρακτῆρα τῆς σαρκώσεως τοῦ Κυρίου, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἀναπλάθεται καὶ ἀναγεννᾶται. Καὶ στὸ *Κατὰ Ἑλλήνων* πάντως ὁμιλεῖ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση μετὰ τὴν Ἐνανθρώπησι τοῦ Χριστοῦ.

120. «Ἐνδὸν γὰρ ἐν ἑαυτοῖς ἔχοντες τὴν πίστιν καὶ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, δυνάμεθα τα-

τική διδασκαλία του Ἀθανασίου ανέπτυξε και ολοκλήρωσε αργότερα ο ἱερός Χρυσόστομος¹²¹.

Πίστη και λογική

Ἦδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀποστόλου Παύλου¹²², πρόβλημα ἀποτέλεσε ἡ θέσις τῆς πίστεως ἔναντι τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Σύμφωνα μὲ τις πηγές, ἡ σύγκρουση μεταξὺ πίστεως καὶ λογικῆς ὑπῆρξε σφοδρὴ καὶ ἀδιάπτωτη, μὲ τοὺς ἀντιπάλους τῆς Ἐκκλησίας νὰ χρησιμοποιοῦν κάθε μέσο, ἀκόμη καὶ τὶς πιὸ ἀκραῖες θέσεις, γιὰ νὰ ὑποβαθμίσουν τὸ Χριστιανισμό¹²³. Μέχρι τὶς μέρες μας ἐξάλλου, ἡ ἀνεκτικότητα καὶ ὁ συμβιβασμὸς ποὺ παρατηρεῖ κάποιος ἀνάμεσα στὰ δύο μεγέθη, δὲν μποροῦν νὰ κρύψουν ἐπαρκῶς τὴν ὑφέρπουσα ἀντιπαλότητα¹²⁴. Μὲ τὸ

χέως θεωρησαὶ καὶ νοῆσαι τὸν τοῦ παντὸς βασιλέα, τοῦ Πατρὸς σωτήριον Λόγον. Καὶ μὴ προφασίζεσθωσαν Ἑλληνες οἱ τοῖς εἰδώλοις θρησκεύοντες, μὴδ' ἄλλος τις ἀπλῶς ἑαυτὸν ἀπατάτω, ὡς τὴν τοιαύτην ὁδὸν οὐκ ἔχων, καὶ διὰ τοῦτο τῆς ἀθεότητος ἑαυτοῦ πρόφασιν εὐρίσκων» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 30, 11-17, σ. 150. Ὁ Ἰουστίνος εἶχε ὑποστηρίξει καὶ αὐτὸς ὅτι ἡ πίστις ἐνυπάρχει στὴν ψυχὴ, τονίζοντας ὅτι αὐτὸ συμβαίνει λόγῳ τῆς συγγένειας τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ Θεὸ καὶ τοῦ πόθου τῆς συναντήσεως μαζί Του: «...ὄν ἐπέκεινα πάσης οὐσίας, οὔτε ὄρητὸν οὔτε ἀγορευτὸν, ἀλλὰ μόνον καλὸν καὶ ἀγαθόν, ἐξαίφνης ταῖς εὖ πεφυκυῖαις ψυχαῖς ἐγγινόμενον διὰ τὸ συγγενὲς καὶ ἔρωτα τοῦ ιδέσθαι» *Διάλογος πρὸς Τρύφωνα*, 4, 1, ἔκδ. P. Bobichon, Academic Press Fribourg 2003 (*Paradosis* 47/1), σ. 194 [PG 6, 484A].

121. Βλ. Δ. ΚΑΚΑΛΕΤΡΗ, *Ἡ προαίρεση τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο*, ὁ.π., σσ. 171-196. Ὁ Π. Δημητρόπουλος, ἀφοῦ ἐξέτασε ὅλες τὶς πλευρὲς τοῦ προβλήματος τῶν συνεπειῶν τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος μὲ βάση τὴ διδασκαλία τοῦ Ἀθανασίου, συμπεραίνει πολὺ σωστὰ τὰ ἑξῆς: «Πάντως οὐδαμῶς νοεῖται διὰ τούτων, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἁμαρτάνουσι προσωπικῶς εἰς ἀνάγκην ἢ βίαν τινὰ ὑποκύπτοντες, μὴ δυνάμενοι νὰ πράττωσιν ἄλλως. Ὅπως τούναντίον, αὐτεξούσιοι ὄντες καὶ φωτιζόμενοι ὑπὸ τῆς θείας χάριτος καὶ ὑπ' αὐτῆς βοηθούμενοι θὰ ἠδύναντο, κατ' ἐλευθέρων προαίρεσιν ἐνεργοῦντες, καὶ νὰ μὴ ἁμαρτάνωσι» (*Ἀνθρωπολογία*, σ. 95).

122. Βλ. *Πράξ.* 17, 32· *Α' Κορ.* 1, 18-31 κ.ά.

123. Σχετικὰ μὲ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀντιπάλων τῆς χριστιανικῆς πίστεως, βλ. P. DE LABRIOLLE, *La réaction paienne. Étude sur la polémique antichrétienne du Ier au VIe siècle*, Paris 1934· BENKO S., «Pagan Criticism of Christianity During the First Two Centuries A.D.» *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (ANRW)* II, 23.2, hrsg. W. Haase, Walter de Gruyter, Berlin-New York 1980, σσ. 1055-1118· BARNIKOL E., *Celsus und Origenes*, (TU 77), Berlin 1961· MEREDITH A., «Porphyry and Julian Against the Christians» *ANRW*, ὁ.π., σσ. 1119-1149· STAROWIEYSKI M., «Les écrivains païens et les chrétiens au IIe siècle» *StPatr.* XXVI (1993), σσ. 184-191.

124. Βλ. ἐνδεικτικὰ, FAROUKI N., *Πίστη καὶ λογική. Ἡ ἱστορία μας παρεξήγησης*, μτφρ. Φ.

πρόβλημα ασχοληθήκαμε ιδιαίτερος, θεωρώντας ότι υπάρχουν πολλά ακόμη να εξεταστούν. Οί εκκλησιαστικοί συγγραφείς τῶν τριῶν πρώτων αἰῶνων ἐπιχείρησαν νὰ ἐξάρουν τὸ ρόλο τῆς πίστεως, ἀλλὰ δὲν κατάφεραν πολλὰ πράγματα. Πρῶτος ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, κατὰ τὴ γνώμη μας, κατόρθωσε νὰ προβάλει τὴν ἀξία τῆς πίστεως, προάγοντας συγχρόνως τὴν ἀνθρωπολογία τῆς Ἐκκλησίας.

Γιὰ νὰ ἐντοπισθεῖ μὲ ἀκρίβεια τὸ πρόβλημα, πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἐξαοχῆς ὅτι, ἀπέναντι στὴν παντοδυναμία τοῦ ὀρθοῦ λόγου, τὴν ὁποία κληροδότησαν οἱ μεγάλοι στοχαστὲς τῆς ἀρχαίας σκέψεως, ἡ ἀνάδειξη καὶ ὁ καθορισμὸς τῆς πίστεως ὡς αὐτόνομη δύναμη τῆς ψυχῆς, φάνηκε ἐξαοχῆς νὰ ἀποτελεῖ ἓνα πολὺ δύσκολο ἐγχείρημα γιὰ τοὺς θεολόγους τῆς Ἐκκλησίας. Βεβαίως ἡ πίστη ὡς ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ λειτουργία δὲν ἐμφανίζεται ξαφνικὰ στὸ προσκήνιο. Ὡς ὅρος ἡ πίστη ἀπαντᾷ καὶ στὴν ἀρχαία φιλοσοφία, ἀλλὰ προβάλλει πάντοτε ὡς ὑποδεέστερη τῆς λογικῆς. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ E.R. Dodds, γιὰ ἐκείνους ποὺ ἀνατράφηκαν μὲ τὴν κλασικὴ φιλοσοφία, ἡ πίστη σήμαινε τὴ χαμηλότερη βαθμίδα τῆς γνωστικῆς λειτουργίας, οὐσιαστικὰ ἐπρόκειτο γιὰ τὴν πνευματικὴ κατάσταση τῶν ἀπαιδευτῶν¹²⁵.

Στὴν Ἀλεξάνδρεια τῶν ποικίλων φιλοσοφικῶν τάσεων, κανεὶς δὲν τολμοῦσε νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν παντοδυναμία τοῦ λόγου, ἀκόμη καὶ στὰ μυστικιστικὰ ρεύματα. Ὁ Ἀθανάσιος ποτὲ δὲν ἀρνεῖται τὸ λόγο, ἀντιθέτως τὸν τοποθετεῖ στὰ ὄριά του καὶ τὸν ἐπικαλεῖται πάντοτε, ἀκόμη καὶ ὅταν ἀναφέρεται σὲ δυσερμηνευτὲς λογικὰ πλευρῆς τῆς ἐμπειρίας τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ὁ ἀναχωρητι-

Κονδύλης, ἐκδ. Τραυλός-Κωσταράκης, Ἀθήνα 1997· ΦΑΡΑΝΤΟΥ Μ., *Ἐπιστήμη καὶ θρησκεία*, Ἀθήνα 1998· ALISTER MCGRATH, *Τὸ λυκόφως τοῦ ἀθεϊσμοῦ. Ἡ ἄνοδος καὶ ἡ πτώση τῆς ἀπιστίας σὲ σύγχρονο κόσμο*, μτφρ. Β. Ἀδραχτᾶς-Π. Τριανταφυλλοπούλου, ἐκδ. Οὐρανός, Ἀθήνα 2008.

125. DODDS E.R., *Ἐθνικοὶ καὶ χριστιανοὶ σὲ μία ἐποχὴ ἀγωνίας*, μτφρ. Κ. Ἀντύπας, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1995, σ. 187 (ἐφεξῆς, Dodds). Γιὰ μιὰ βαθύτερη ἀνάλυση τῆς συγκρούσεως ἀνάμεσα στὸ χριστιανισμὸ καὶ τὸν ἑλληνισμὸ βλ. περαιτέρω, ΖΗΖΙΟΥΛΑ ΙΩΑΝΝΟΥ, μητροπ., *Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς. Ἡ συνάντηση τῶν δύο κόσμων*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 2003· MOMIGLIANO A., *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Clarendon Press, Oxford 1963· A.H.M. JONES, *The Later Roman Empire*, 248-602, I-III, Oxford 1964· R. LANE FOX, *Pagans and Christians*, Penguin, London 1986· A.D. NOCK, *Conversion: the Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine*, Oxford 1933· ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, «Φαινόμενα Νεοειδωλολατρίας. Δωδεκαθεϊσμός, Ὑποτίμηση Παλαιᾶς Διαθήκης, Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες» *Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου*, ἐκδ. Θεοδρομία, Θεσσαλονίκη 2004 (ἐφεξῆς ΦΝ).

σμός. Συγκεκριμένα, αναφερόμενος στο Μέγα Ἀντώνιο, τὸν χαρακτηρίζει ὡς ἐξιῆς: «ὄλος ἦν ἴσος, ὡς ὑπὸ τοῦ λόγου κυβερνώμενος καὶ ἐν τῷ κατὰ φύσιν ἐσπῶς»¹²⁶. Ὁ μέγας ἀναχωρητὴς ἐμφανίζεται ἐδῶ ὡς φιλόσοφος. Σύμφωνα μετὰ τὸ Ν. Ματσούκα, ὁ Ἀθανάσιος πραγματοποιεῖ βαθιὰ τομὴ στὸ φιλοσοφικὸ σκέπτεσθαι, μεταπλάθοντας τὴ φιλοσοφικὴ γλώσσα σὲ θεολογία. Τὴ βαθιὰ τομὴ τοῦ Ἀθανασίου παγιώνουν οἱ τρεῖς μεγάλοι Καππαδόκες Μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος καὶ Γρηγόριος Νύσσης¹²⁷. Ὅπως στὸν Ἀθανάσιο, ἔτσι καὶ σὲ ἐκείνους οὐδέποτε ὁ λόγος στάθηκε ἐμπόδιο στὴν πίστη, ἀντιθέτως συμβάλλει καὶ στὴν ἀρετὴ¹²⁸.

Γιὰ τὸν Ἀθανάσιο ἀρκεῖ κάποιος νὰ παρατηρήσει τὴν ἁρμονία τῆς φύσεως γιὰ νὰ στραφεῖ ὁ νοῦς του πρὸς τὸ Θεό. Ὁ Πλάτων ἀναφέρει ὅτι πολλοὶ ἀρχαῖοι Ἕλληνες θεωροῦσαν τὴν ἁρμονία τοῦ σύμπαντος ὡς ἀπόδειξη τῆς ὑπάρξεως τῶν θεῶν, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ παίρνει σαφὴ θέση¹²⁹. Ἡ «παναρμόνιος σύνταξις» τῆς κτίσεως ὀδηγεῖ τὶς αἰσθήσεις καὶ τὸ σῶμα στὴ γνῶση τῆς ἀγάπης καὶ τῆς πρόνοιᾶς τοῦ Δημιουργοῦ τους¹³⁰. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο παρατηροῦμε ὅτι ἀκολουθεῖ πιστὰ τὴν ἀπολογητικὴ μέθοδο τῶν προγενέστερων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων¹³¹. Ἡ ἐναλλαγὴ ἡμέρας-νύχτας καὶ τῶν ἐποχῶν, ἡ συνύπαρξις τοῦ

126. Βίος Ἀντωνίου, 14, 4, σ. 174.

127. ΜΑΤΣΟΥΚΑ Ν., *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας*, ὅ.π., σσ. 109-110. Γιὰ τὴ σημασία ποὺ λαμβάνει ὁ ὅρος «φιλοσοφία» στοὺς Πατέρες, βλ. τὴ σπουδαία μελέτη τῆς Α.-Μ. MALINGREY, *Philosophia. Étude d'un groupe de mots dans la littérature grecque, des Procratiques au IVe siècle après J.-C.*, Librairie C. Klincksieck, Paris 1961, ἰδιαίτερα σσ. 242-287.

128. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος 32, Περὶ τῆς ἐν διαλέξειν εὐταξίας*, 3, ἔκδ. C. Moreschini, SC 318, σ. 88 [PG 36, 177A].

129. *Νόμοι*, X, 885e-886a. Παρακάτω (889a-e) ἀναφέρει ὅτι κάποιοι «σοφοί» θεωροῦν ὅτι ἡ δημιουργία ὀφείλεται στὴ φύση, τὴν τύχη καὶ τὴν τέχνη.

130. «Ἐχοντος γὰρ τοῦ σώματος ὀφθαλμοὺς εἰς τὸ τὴν κτίσιν ὄραν, καὶ διὰ τῆς παναρμονίου ταύτης συντάξεως γινώσκειν τὸν δημιουργόν, ἔχοντος δὲ καὶ ἀκοὴν εἰς ἐπακρόασιν τῶν θείων λογίων καὶ τῶν τοῦ Θεοῦ νόμων, ἔχοντος δὲ καὶ χεῖρας εἰς τε τὴν τῶν ἀναγκαιῶν ἐνέργειαν καὶ ἔκτασιν τῆς πρὸς τὸν Θεὸν εὐχῆς, ἡ ψυχὴ, ἀποστᾶσα τῆς πρὸς τὰ κατὰ θεωρίας καὶ τῆς ἐν αὐτοῖς κινήσεως, λοιπὸν πλανωμένη κινεῖται πρὸς τὰ ἐναντία» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 4, 18-22, σσ. 60-62· βλ. ἐπίσης *στό ἴδιο*, 38, 10-15, σ. 176.

131. Ὁ Κλήμης Ρώμης ἀναφέρεται πρῶτος στὴν εἰρήνη καὶ τὴν ὁμόνοια κατὰ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν φυσικῶν φαινομένων ποὺ παρατηρεῖται στὸ σύμπαν (ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ, *Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους*, 20, 11, ἔκδ. JAUBERT A., SC 167, σ. 136 [PG 1, 253A])· Ἐπίσης, βλ. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Πρὸς Αὐτόλυκον Α'*, 6, ὅ.π., σ. 70· ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, *Προτρεπτικὸς πρὸς Ἑλληνας*, 1, 5, 1-2, ἔκδ. C. Mondésert-A. Plassart, SC 2bis, σ. 57. Τὸ ἐπιχείρημα τῆς ἁρμονίας τοῦ σύμπα-

ύγρου καὶ τοῦ ξηροῦ-στερεοῦ, χωρὶς τὸ ἓνα νὰ εἰσχωρεῖ στὸ ἄλλο ἢ νὰ ἀλληλο-αναιροῦνται λόγῳ τῆς ἀντιθέσεως, καὶ πολλὰ ἄλλα θαυμαστά φαινόμενα, ὁδηγοῦν στὴν παραδοχὴ ἑνός «συναγαγόντος καὶ συσφίξαντος καὶ συμφωνίαν ἐργαζομένου πρὸς αὐτὰ δεσπότου»¹³². Ἐπιμένει μάλιστα στὸν ἓνα Δημιουργὸ καὶ ὄχι σὲ πολλούς, διότι ἡ ὑπαρξὴ πολλῶν θεῶν δηλώνει συγχρόνως τὴν ὑπαρξὴ πολλῶν καὶ διαφορετικῶν βουλήσεων, ὑπόθεση πού ὁδηγεῖ ἢ στὴν ἀτέλεια τῶν θεῶν –ἐφόσον ἓνας προφανῶς δὲν ἀρκοῦσε νὰ δημιουργήσει τέτοιο σύμπαν–, ἢ στὴν παραδοχὴ πολλῶν κόσμων, ἢ στὴν ἀναρχία¹³³.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω ἐξάγεται ἀβίαστα τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἀθανάσιος ἀπορρίπτει τὰ πρόδρομα στοιχεῖα τῆς θεωρίας τοῦ Δεϊσμοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ φύση λειτουργεῖ μὲ τοὺς νόμους πού ἐγκατέστησε ὁ Θεὸς σὲ αὐτήν, χωρὶς καμμία περαιτέρω παρέμβαση¹³⁴, διότι ἡ συγκεκριμένη θεωρία ὁδηγεῖ τελικὰ στὴν ἀπιστία. Ἄν, συμπεραίνει, ὁ κόσμος πλάστηκε «λόγῳ καὶ σοφίᾳ καὶ ἐπιστήμῃ», τὸ γεγονός αὐτὸ παραπέμπει σὲ ἓνα σοφὸ δημιουργὸ καὶ διακοσμητή, τὸ Θεὸ Λόγο¹³⁵. Ὁ Ἀθανάσιος εἶχε συνειδητοποιήσει ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τῆς θεωρίας ὅτι ἡ ὕλη αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ περιέχει μέρος τῆς θείας δυνάμεως, σημαίνει ἀφενὸς ὅτι θεοποιεῖται ἡ κτίσις, ὅπως ὑποστήριξαν οἱ στωικοί¹³⁶, καὶ ἀφετέρου ὅτι δὲν ὑφίσταται μία μόνιμη καὶ ἀδιάσπαστη σχέση τοῦ Θεοῦ μὲ τὴ δημιουργία Του. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὁ μέγας Πατὴρ ἀναφέρεται μὲ ἐπιμονὴ στὸ «ζῶντα καὶ ἐνεργῆ» στὴ δημιουργία Θεοῦ Λόγο¹³⁷, διότι μιὰ θεωρία, ἡ ὁποία ὑποστηρί-

---

ντος χρησιμοποίησε λίγο ἀργότερα καὶ ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ ὁποῖος μετὰ τὶς ἀξιοπρόσεκτες ἀπὸ ἐπιστημονικὴ ἄποψη φυσικὲς παρατηρήσεις του, καταλήγει: «οὔτω γίνεται κύκλος καὶ χορὸς ἐναρμόνιος, συμφωνούντων πάντων καὶ συστοιχούντων ἀλλήλοις» *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον*, 4, 5, ἔκδ. S. Giet, SC 26, σ. 268, καὶ ἄλλου.

132. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 38, 14-15, σ. 176.

133. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 39, σσ. 180-182.

134. Ἐπίσημα καὶ ὀργανωμένα ὁ Δεϊσμός ἐμφανίζεται τὴν περίοδο τῆς Διαφωτισσεως, ὡς «θρησκεία τῆς Λογικῆς» (Vernunftreligion). Ὁ Δεϊσμός ὁδήγησε τοὺς ἀνθρώπους στὴν ἀθεΐα. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἐπισημαίνει ὁ Μ. Ἀθανάσιος χίλια καὶ πλέον ἔτη νωρίτερα (βλ. σχετικὰ μὲ τὸ Δεϊσμό, ΦΑΡΑΝΤΟΥ Μ., *Δογματικὴ*, II, 1, *Τὸ περὶ Θεοῦ ἐρώτημα Α΄: Θεϊσμός-Β΄: Ἀθεΐα*, Ἀθήναι 1977, σσ. 363-405).

135. Λόγον δέ φημι οὐ τῶν ἐν ἐκάστω τῶν γενομένων συμπεπλεγμένον καὶ συμπεφυκόντα... ἀλλὰ τὸν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ Θεοῦ τῶν ὅλων ζῶντα καὶ ἐνεργῆ Θεὸν αὐτολόγον λέγω... ὃς τότε τὸ πᾶν διεκόσμησε καὶ φωτίζει τῇ ἑαυτοῦ προνοίᾳ», *Κατὰ Ἑλλήνων*, 40, 1-11, σ. 186.

136. SVF, II, σσ. 27326· 30535.

137. «οὔτος, Θεοῦ δύναμις καὶ Θεοῦ σοφία ὢν, οὐρανὸν μὲν περιστρέφει, γῆν δὲ ἀναρτήσας καὶ ἐπὶ μηδενὸς κειμένην τῷ ἰδίῳ νεύματι ἤδρασε. Τούτῳ φωτιζόμενος ἥλιος τὴν οἰκουμένην κα-

ζει ότι στη δημιουργία οι λόγοι τῶν ὄντων ταυτίζονται με τὸ Θεό, θὰ μπορούσε νὰ αποτελέσει πρόφαση ἀπιστίας καὶ κάθε εἶδους εἰδωλολατρία¹³⁸. Κατὰ συνέπεια, ὁ Ἀθανάσιος ἀπορρίπτει καὶ τὴ θεωρία τοῦ «σπερματικοῦ λόγου»¹³⁹, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τοὺς στωικούς, ἀλλὰ ἔγινε ἀποδεκτή καὶ ἀπὸ τοὺς Ἰουστῖνο καὶ Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα¹⁴⁰. Σύμφωνα με τὴ θεωρία τῶν στωικῶν, ὁ θεὸς εἶναι ὁ σπερματικὸς λόγος τοῦ κόσμου¹⁴¹, ἢ –κατ’ ἄλλους– μία ἀπρόσωπη ἐνέργεια ἐνὸς ἀπρόσωπου θεοῦ, ἡ ὁποία καθορίζει τὴ μοῖρα τῶν πάντων¹⁴². Ὁ Ὠριγένης ἀναφέρει ὅτι ὁ Χρῦσιππος δεχόταν ὅτι στὴν ὕλη ἐνυπάρχουν οἱ

ταυγάξει, καὶ σελήνη μεμετρομένον ἔχει τὸ φῶς. Διὰ τοῦτον καὶ τὸ ὕδωρ ἐπὶ νεφελῶν κρεμάται καὶ ὑετοὶ τὴν γῆν ἐπικλύζουσι, καὶ ἡ μὲν θάλασσα περιορίζεται, ἡ δὲ γῆ παντοίοις φυτοῖς κομᾶ καὶ χλοηφορεῖ» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 40, 1-5, σ. 186.

138. «Ταῦτα δὲ πάντα καὶ ἔτι πλέον τούτων, ἃ διὰ τὸ πλῆθος οὐκ ἰσχύομεν ἡμεῖς λέγειν, ὁ παραδοξοποιὸς καὶ θαυματοποιὸς τοῦ Θεοῦ Λόγος, φωτίζων καὶ ζωοποιῶν, τῷ ἑαυτοῦ νεύματι κινεῖ καὶ διακοσμεῖ, ἕνα τὸν κόσμον ἀποτελῶν, οὐκ ἔξωθεν ἑαυτοῦ καὶ τὰς ἀόρατους δυνάμεις ἀφείς· καὶ γὰρ καὶ ταύτας, οἷα δὴ καὶ αὐτῶν ποιητὴς ὑπάρχων, συμπεριλαβὼν ἐν τοῖς ὅλοις συνέχει καὶ ζωοποιεῖ πάλιν τῷ ἑαυτοῦ νεύματι καὶ τῇ ἑαυτοῦ προνοίᾳ· καὶ τούτου οὐκ ἂν τι γένοιτο πρὸς ἀπιστίαν ἐφόδιον» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 44, 5-14, σ. 198. Ὁ Μέγας Βασίλειος ἐρμηνεύει ὅτι δὲν ἀποτελοῦν νοερὰ καὶ ἀόρατη φύση τὰ φυσικὰ φαινόμενα, ἐπειδὴ ὁ Δανιὴλ τὰ παρουσιάζει νὰ ὑμνοῦν τὸ Θεό (*Δαν.* 41, 48), ἀλλὰ ἡ λογικὴ τῆς ὑπάρξεώς τους ἀποτελεῖ συμπλήρωμα τῆς δοξολογίας τοῦ δημιουργοῦ τους (*Εἰς τὴν Ἐξαήμερον*, 3, 9, ὁ.π., σ. 238). Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος κατηγορηματικὰ διαχωρίζει τὴ θεότητα ἀπ’ ὅσα εἶναι αἰσθητὰ καὶ ὑλικά, ἀπευθυνόμενος προφανῶς σὲ αὐτοὺς ποὺ συνέχεναν τὸ Θεὸ με τὴ φύση: «...ἵνα δεῖξῃ, μὴ μόνον οἰκείαν ἑαυτῷ φύσιν, ἀλλὰ καὶ πάντη ξένον ὑποστήσασθαι δυνατὸς ὄν. Οἰκείον μὲν γὰρ θεότητος αἰ νοεραὶ φύσεις, καὶ νῶ μόνον ληπταί· ξένον δὲ παντάπασιν, ὅσαι ὑπὸ τὴν αἴσθησιν· καὶ τούτων αὐτῶν ἔτι πορρόωτέρω, ὅσαι παντελῶς ἄψυχοι καὶ ἀκίνητοι» *Λόγ.* 45, *Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα*, 6, PG 36, 629C.

139. Τὸ ἴδιο τὴν ἀπορρίπτει καὶ ὁ Εἰρηναῖος Λυών. Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤ., *Πατρολογία Β’*, σ. 268· ΖΗΖΙΟΥΛΑ ΙΩΑΝΝΟΥ, μητροπ. Περγάμου, *Ἑλληγισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς. Ἡ συνάντησις τῶν δύο κόσμων*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2003, σ. 189· ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἡ ἔννοια τῆς δημιουργίας στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο», μτφρ. Σ. Παπαλεξανδρόπουλου, στὸν τόμο *Θέματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας*, ἐκδ. «Ἄρτος Ζωῆς», Ἀθήνα 1973, σ. 19.

140. «Λόγον δὲ φημι οὐ τὸν ἐν ἐκάστῳ τῶν γενομένων συμπλεγμένον καὶ συμπεφυκότα, ὃν δὴ καὶ σπερματικὸν τινες εἰώθασιν καλεῖν, ἄψυχον ὄντα καὶ μηδὲν λογιζόμενον μήτε νοοῦντα, ἀλλὰ τῇ ἔξωθεν τέχνῃ μόνον ἐνεργοῦντα, κατὰ τὴν τοῦ ἐπιβάλλοντος [ἐνν. τοῦ Λόγου] αὐτὸν ἐπιστήμην» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 40, 1-5, σ. 186.

141. ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ ΛΑΕΡΤΙΟΥ, *Βίοι φιλοσόφων*, VII, 135, 136 (SVFI, 28, 26).

142. «Οἱ Στωϊκοὶ νοερὸν θεὸν ἀποφαίνονται, πῦρ τεχνικόν, ὁδῶ βαδίζον ἐπὶ γένεσιν κόσμου, ἐμπεριειληφὸς πάντας τοὺς σπερματικούς λόγους, καθ’ οὓς ἕκαστα καθ’ εἰμαρμένην γίνονται» *SVF II*, 306, 20. Βλ. ἐπίσης, ΜΑΡΚΟΥ ΑΥΡΗΛΙΟΥ, IV, 14, 21· ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Ἠθικά*, 637a.

σπερματικοί λόγοι τοῦ θεοῦ «εἰς κατακόσμησιν τῶν ὄλων»¹⁴³. Ὁ Ἰουστίνος ἀποδέχθηκε τὴν θεωρία τῶν στωικῶν, ἀλλὰ τὴν περιορίσει στὸ ἠθικὸ ἐπίπεδο, δηλαδή σὲ μία ἐξωτερικὴ ἐπενέργεια τοῦ Θεοῦ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, διαχωρίζοντάς τὴν ἀπὸ τὴ γνώση καὶ τὴ θεωρία «τοῦ παντὸς Λόγου, ὃ ἔστι Χριστοῦ»¹⁴⁴. Ὁ δὲ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς ἀποδέχεται τὸν ἐκ Θεοῦ φωτισμὸ τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων¹⁴⁵ καὶ ἀναγνωρίζει ὅτι κατὰ θεία συγκατάβαση ἀποκαλύφθηκαν στοὺς Ἕλληνες σπέρματα ἀληθείας¹⁴⁶. Μὲ αὐτὲς ὁμως τίς διδασκαλίες, ἐλλόχευε ὁ κίνδυνος τῆς συγχύσεως τῶν πιστῶν, καθὼς ἡ ἀποδοχὴ ὁποιασδήποτε θεϊκῆς παρεμβάσεως πέραν τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ στὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη, ὑποβίβαζε καὶ σχετικοποιοῦσε τὴ σημασία τῶν θείων σωτηριωδῶν γεγονότων, δηλαδή τῆς Ἐνανθρωπήσεως, τῆς Σταυρώσεως, τῆς Ἀναστάσεως, τῆς θείας πρόνοιαι καὶ φιλανθρωπίας, ἀκόμη δὲ τῆς ἴδιας τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Ἀθανάσιος ἐπιμένει ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶχαν χάσει κάθε δυνατότητα νὰ γνωρίσουν τὸ Θεό¹⁴⁷. Μόνο ἡ Ἐνανθρώπησι θὰ ἔδινε στοὺς ἀνθρώπους τὴ δυνατότητα νὰ ἐπανέλθουν στὸ Θεό. Τὸ ἴδιο κατηγορηματικὸς στὸ θέμα αὐτὸ εἶναι καὶ ὁ συγγραφέας τῆς πρὸς Διόγνητον Ἐπιστολῆς, τὴν ὁποία χωρὶς ἀμφιβολία εἶχε μελετήσει ὁ Ἀθανάσιος¹⁴⁸.

Ἡ ἀντίδρασί του ἐπομένως στρέφεται ὄχι μόνον κατὰ τῶν ἐθνικῶν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν χριστιανῶν ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι τηροῦσαν ἐπαμφοτερίζουσα στάση ἀπέναντι στὴν ἀρχαία φιλοσοφία. Ὁ Λόγος οὔτε ἄψυχος εἶναι οὔτε ἄνευ λογικῆς καὶ σκέψεως, ὅπως ὁ σπερματικὸς, ἀλλὰ «ἄλλος μὲν ἔστι τῶν γενητῶν καὶ

143. *Κατὰ Κέλσου*, 4, 48, 23, ἔκδ. M. Borret, SC 136, σ. 308.

144. *Ἀπολογία Β'*, 7(8), 3, σ. 340.

145. *Στρωματεῖς*, 1, 7, 3, ἔκδ. C. Mondésert–M. Caster, SC 30, σ. 48.

146. *Στρωματεῖς*, 1, 20, 1, SC 30, σ. 58.

147. «Οὕτω τοίνυν ἀλογωθέντων τῶν ἀνθρώπων, καὶ οὕτως τῆς δαιμονικῆς πλάνης ἐπισκιάζουσας τὰ πανταχοῦ καὶ κρυπτούσης τὴν περὶ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ γνώσιν, τί τὸν Θεὸν ἔδει ποιεῖν; σιωπήσαι τὸ τηλικούτον, καὶ ἀφεῖναι τοὺς ἀνθρώπους ὑπὸ δαιμόνων πλανᾶσθαι, καὶ μὴ γνώσκωσιν αὐτοὺς τὸν Θεόν;... Ἡ τί ἔδει γενέσθαι, ἀλλ' ἢ τὸ κατ' εἰκόνα πάλιν ἀνανεῶσαι, ἵνα δι' αὐτοῦ πάλιν αὐτὸν γνῶναι δυνηθῶσιν οἱ ἄνθρωποι; Τοῦτο δὲ πῶς ἂν ἐγέγονει, εἰ μὴ αὐτῆς τῆς τοῦ Θεοῦ εἰκόνας παραγενομένης τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ;» *Περὶ ἐνανθρωπήσεως*, 13, 1· 7· SC 199, σ. 310· 312.

148. «Τίς γὰρ ὄλος ἀνθρώπων ἠπίστατο τί ποτ' ἐστὶ Θεός, πρὶν αὐτὸν ἐλθεῖν; ἢ τοὺς κενούς καὶ ληρώδεις ἐκείνων λόγους ἀποδέχηι τῶν ἀξιοπίστων φιλοσόφων; ... Ἀνθρώπων δὲ οὐδεὶς οὔτε <εἶδεν> οὔτε ἐγνώρισεν αὐτὸς δὲ ἑαυτὸν ἐπέδειξεν. Ἐπέδειξε δὲ διὰ πίστεως, ἢ μόνῃ Θεὸν ἰδεῖν συγκεχώρηται» *Πρὸς Διόγνητον*, 8, 1-2· 5-6, ἔκδ. H.I. Marrou, SC 33, σ. 70.

πάσης τῆς κτίσεως, ἴδιος δὲ καὶ μόνος τοῦ ἀγαθοῦ Πατρός»¹⁴⁹. Ὁ Ἀθανάσιος θέλει νὰ εἶναι ἀπολύτως σαφής: Ἡ εἰδωλολατρία δὲν κρύβει μέσα της μία βαθύτερη ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ· ἀποτελεῖ ἄρνηση τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ προαιώνιου σχεδίου τῆς θείας οἰκονομίας γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο διαχωρίζει τὴν εἰδωλολατρία ἀπὸ τὴν «εὐσεβῆ θρησκείαν»¹⁵⁰, ὅπως χαρακτηρίζει τὴν πίστη. Μάλιστα δὲν διστάζει νὰ συνδέσει τὸν ἑλληνισμό μετὰ τὴν αἵρεση. Ἀναφέρει ὅτι ὅσα ἰσχυρίζονται οἱ ἄρειανοί, ἀρνούμενοι τὸν ἀληθινὸ Θεό, δηλαδή τὸ Χριστὸ καὶ Λόγο τοῦ Θεοῦ, τὰ παρέλαβαν ἀπὸ τοὺς ἐθνικούς. Ἀποκαλεῖ μάλιστα τὴν αἵρεση «ἄθεότητα» –συγκεκριμένα τὸν ἄρειανισμό–, ἐμμέσως καὶ τὸν ἰουδαϊσμό¹⁵². Τὸν Ἄρειο χαρακτηρίζει εὐθέως «ἄθεο», διότι ἀρνεῖται τὸν Υἱό, συναριθμῶντας τὸν μετὰ τὰ κτίσματα¹⁵³. Ἀργότερα, μετὰ ἀφορμὴν τοῦ Πνευματομάχου, ξεκαθάρισε ὅτι ὅποιος ὑποβιβάζει τὸ Ἅγιο Πνεῦμα καὶ τὸ συναριθμεῖ μετὰ τὰ κτίσματα εἶναι «ἄθεος καὶ ἀπίστου χείρων, καὶ πάντα μᾶλλον ἢ Χριστιανός»¹⁵⁴.

Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο πρέπει νὰ ἐπικεντρώσουμε τὸ ἐνδιαφέρον μας σὲ μία σημαντικὴ γιὰ τὸ θέμα μας ἀναφορὰ. Στὸ σπουδαῖο ἀπὸ κάθε ἄποψη ἔργο του *Βίος Ἀντωνίου*, περιγράφει τὴ συνάντηση κάποιων «δοκούντων εἶναι σοφῶν» ἐθνικῶν, ὅπως τοὺς χαρακτηρίζει, μετὰ τὸ φημισμένο ἀσκητὴ. Οἱ ἐθνικοὶ εἶχαν ἔλθει νὰ ἀκούσουν γιὰ τὴν πίστη τῶν χριστιανῶν, στὴν πραγματικότητά ὁμως, προσθέτει, γιὰ νὰ τὴ χλευάσουν. Ὁ Μ. Ἀντώνιος τοὺς παρατηρεῖ «οἰκτεῖρας αὐτοὺς ἐπὶ τῇ ἀγνωσίᾳ»¹⁵⁵, ἐννοώντας ὅτι χλευάζουν κάτι ποὺ ἀγνοοῦν. Στὴν ἀπουσία βαθύτερης σκέψεως καὶ γνώσεως τῶν ἐθνικῶν ἐπικεντρώνει καὶ τὰ

149. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 40, 1-5, σ. 186.

150. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 40, 1-5, σ. 186.

151. *Κατὰ Ἀρειανῶν*, 1, 30, PG 26, 73C. Ἡ θέση τοῦ Ἀθανασίου ὅτι στὶς διδασκαλίαις τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων ὀφείλονται οἱ αἵρέσεις, προέρχεται ἀπὸ τὸν Εἰρηναῖο Λυών (*Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*, II, 14, PG 7, 749B· βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ Π., *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. Β', ὁ.π., σ. 702) καὶ τὸ μαθητὴ του Ἰππόλυτο Ρώμης (*Κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἔλεγχος*, PG 16, 3021A [BEP 5, σ. 199]).

152. «Ἀθεότης γὰρ ἐκ τούτων [ἐνν. τῶν Ἀρειανῶν] εἰσάγεται, καὶ μᾶλλον παρὰ τὰς Γραφὰς Ἰουδαϊσμός, ἔχων ἐγγὺς ἐπακολουθοῦντα τὸν Ἑλληνισμόν, ὥστε τὸν ταῦτα φρονοῦντα μηδὲ Χριστιανὸν καλεῖσθαι» *Πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης Ἐπιστολὴ ἐγκύκλιος κατὰ Ἀρειανῶν*, 13, PG 25, 568A.

153. *Κατὰ Ἀρειανῶν*, 1, 4, PG 26, 20A.

154. *Ἐπιστολὴ πρὸς Σεραπίωνα*, 1, 30, PG 26, 597B.

155. *Βίος Ἀντωνίου*, 74, 2, 7, σ. 324.

ἐπόμενα λόγια του, ἐξηγώντας ότι ὁ ταπεινὸς Σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ ποὺ χλευάζουν, ἔγινε σύμβολο καὶ τεκμήριο ἀνδρείας καὶ καταφρονήσεως τοῦ θανάτου, ὅπως ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὴ στάση τῶν μαρτύρων στοὺς διωγμούς. Καὶ ἐνῶ ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἔγινε ἄνθρωπος χωρὶς τροπὴ γιὰ νὰ τοὺς σώσει, στὴν ἀρχαία θρησκεία οἱ «λογικοί» θεοὶ ἀ-λογοποιοῦνται («ἐν ἀλόγοις ἔξομοιοῦν τὸ θεῖον») καὶ τιμῶνται ὡς τετράποδα, ἐρπετὰ καὶ ἀγάλματα ἀνθρώπων¹⁵⁶. Ἐδῶ ὁ Ἀθανάσιος συνεχίζει τὴν ἀπολογητικὴ παράδοση τῶν προγενέστερων θεολόγων¹⁵⁷. Τοὺς ἀπευθύνει λοιπὸν –μέσω τοῦ Αντωνίου– τὸ ἐρώτημα, πῶς εἶναι δυνατὸν γιὰ παράδειγμα, νὰ πιστεύουν στὸ Δία καὶ τὰ πάθη του, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀδυνατεῖ, ὑποταγμένος στὴν παντοδύναμη μοῖρα, νὰ σώσει τὸ γιό του Σαρπηδόνα ἀπὸ τὸ δόρυ τοῦ Πάτροκλου καὶ τὸν κλαίει πρὶν πεθάνει¹⁵⁸, ἢ πῶς δέχονται τίς «συνωμοσίες» τῶν ἄλλων θεῶν ἐναντίον του¹⁵⁹. Σκοπὸς τοῦ Ἀθανασίου ἦταν νὰ ἐξηγήσει γιατί ἦταν παραλογισμὸς ὁ «ὀρθολογισμὸς» τῶν ἐθνικῶν, ὅσων βεβαίως πίστευαν στὶς ἀδυναμίες καὶ στὰ πάθη τῶν θεῶν¹⁶⁰. Τὸ πρόβλημα βρισκόταν στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ πάθη δὲν θεωροῦνταν ἄλογα στοὺς ἀρχαίους, ἐφόσον ὑπῆρχαν στὴν ἀνθρώπινη φύση ὡς δυνατότητα, καὶ ἐπομένως θεωροῦνταν σύμφωνα με τὸν ὀρθὸ λόγο¹⁶¹.

156. Αναφέρεται στοὺς Αἰγυπτίους, οἱ ὁποῖοι κυρίως ἐπιδίδονταν στὴ ζωολατρία (βλ. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Πρὸς Αὐτόλυκον Α*, 10, ὁ.π., σ. 80· ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Εὐαγγελικὴ Προπαρρασκευή*, 2, 1, 33-50, ἔκδ. É. Des Places, SC 228, σσ. 48-54, κ.ά.).

157. Αναφορὲς στὴν ἀνάρμοστες πράξεις καὶ τὰ ἦθη τῶν ἀρχαίων θεῶν βρῖσκει κανεὶς διάσπαρτες σὲ πολλὰ κείμενα συγγραφέων τῶν πρώτων αἰώνων. Βλ. ἐνδεικτικὰ, ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ, *Ἀπολογία*, IX-XI, ἔκδ. Pouderon B., SC 470, σσ. 268-276· ΑΘΗΝΑΓΟΡΟΥ, *Προσβεία περὶ χριστιανῶν*, 20-22, ἔκδ. Pouderon B., SC 379, σσ. 134-160· ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, *Προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας*, 2, 11-41, ἔκδ. Mondésert C. – Plassart A., SC 2bis, σσ. 66-99.

158. *Ίλιός*, Π 433-442. Ἀνάλυση τοῦ συγκεκριμένου ἐπεισοδίου καθὼς καὶ ἄλλες σχετικὲς ἀναφορὲς βλ. στὸ ΓΑΝΩΤΗ Κ., *Ἡ ἀνεπάρκεια τῆς εἰδωλολατρικῆς θεολογίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἀπὸ τὸν Ὀρφέα μέχρι τὸν Πλάτωνα*, ἔκδ. Ἰ. Μητροπ. Πειραιῶς, Πειραιῶς 2002.

159. *Κατὰ Ἑλλήνων*, 11, 1-10, σ. 88.

160. Περιγραφή τῶν παθῶν τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου βρῖσκει κανεὶς στὸ SISSA G. – DETIENNE M., *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ τῶν θεῶν στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα*, μτφρ. Ἀ. Μεθενίτη-Α. Στεφανῆς, ἔκδ. Παπαδήμα, Ἀθήνα 1993, σσ. 164-188.

161. Ὁ NILSSON M.P. (*Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας*, μτφρ. Αἰκ. Παπαθωμοπούλου, ἔκδ. Παπαδήμα, Ἀθήνα 1991^ο, σ. 155) ἐξηγεῖ ὅτι κριτήριο γιὰ τίς πράξεις τῶν θεῶν εἶναι ὁ ὀρθὸς λόγος τῶν ἀνθρώπων. Μέσα στὰ περιορισμένα πλαίσιά του, οἱ θεοὶ οὔτε τὰ ξέρουν ὅλα (ὁ.π., σ. 162) οὔτε μποροῦν νὰ ἀποκρούσουν τὸ θάνατο (σ. 163), οὔτε διαθέτουν ἠθική (σ. 164).

Ένα άλλο παράδειγμα που χρησιμοποιεί για να αποδείξει τον ανορθολογισμό που έκρυβε η αρχαία λατρεία, είναι του αγαματοποιού, ο οποίος «ὡσπερ ἐπιλαθόμενος ὢν αὐτὸς εἰργάσατο, τοῖς ἰδίοις ἔργοις προσεύχεται, καὶ ἃ πρὸ ὀλίγου κατέξεε καὶ κατέκοπτε, ταῦτα μετὰ τὴν τέχνην θεοὺς προσαγορεύει»¹⁶². Αὐτὸ γιὰ τὸν Ἀθανάσιο δὲν παραβαίνει μόνο τοὺς κανόνες τῆς λογικῆς, ἀλλὰ, προσθέτει, παραβιάζει καὶ τὸ δίκαιο καὶ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τέχνη¹⁶³. Γιατὶ ἀναφέρει ὁμως τοὺς συγκεκριμένους τομεῖς τοῦ πνευματικοῦ βίου; Δὲν πρόκειται κατὰ τὴ γνώμη μας γιὰ τυχαία ἀναφορά, ἀλλὰ παραπέμπει σὲ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη, σὸ ὁποῖο μάλιστα ὑπάρχει καὶ ἀξιολόγηση τῆς πίστεως. Συγκεκριμένα, ὁ σταγίριτης φιλόσοφος θεωρεῖ ὅτι πέντε εἶναι τὰ στοιχεῖα, μέσω τῶν ὁποίων ἡ ψυχὴ γνωρίζει τὴν ἀλήθεια, εἴτε καταφατικά εἴτε ἀποφατικά: ἡ τέχνη, ἡ ἐπιστήμη, ἡ φρόνηση, ἡ σοφία καὶ ὁ νοῦς, ἐνῶ ἀντιθέτως μὲ τὴν ὑπόληψη (πίστη) καὶ τὴ δοξασία ἐνδέχεται νὰ σφάλει. Ἄν συνυπολογίσουμε ὅτι ἡ δικαιοσύνη καὶ οἱ ἄλλες ἀρετὲς εἶναι κατὰ τὸν Πλάτωνα «ἐπιστῆμες», τότε κατανοοῦμε τί προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει ὁ Ἀθανάσιος, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἀποδεικνύεται, εἶχε μελετήσει προσεκτικὰ τὸν Ἀριστοτέλη¹⁶⁷: Ὑπάρχει ἀντίφαση νὰ ὑποστηρίζουν σὲ τέτοιο βαθμὸ τὴ λογικὴ οἱ φιλόσοφοι καὶ συγχρόνως νὰ ἀποδέχονται τὸ παράλογο τῆς πίστεως στὰ εἶδωλα¹⁶⁷. Ὁ Ἀθανάσιος ὁμως δὲν παραμένει μόνο στὴν ἀνάδειξη τῆς πίστεως ὡς ἰσοδύναμης μὲ τὴ λογικὴ δυνάμει. Κύριο μέλημά του εἶναι νὰ καταστήσει σαφῆ, τὴν ποιοτικὴ διαφορὰ τῶν δύο διδασκαλιῶν, τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ παγανι-

162. Κατὰ Ἑλλήνων, 13, 12-15, σ. 94. Τὸ παράδειγμα ἀντιγράφει ἀπὸ τὸν Ἰουστῖνο (Ἀπολογία ὑπὲρ χριστιανῶν Α΄, 9, 2, 7-11, ἔκδ. MUNIER C., SC 507, σ. 148). Συγκεκριμένα ἐκεῖνος γράφει: «Τί γὰρ δεῖ εἰδόσιν ὑμῖν λέγειν, ἃ τὴν ὕλην οἱ τεχνῖται διατιθέασιν ἕξοντες καὶ τέμνοντες καὶ χωνεύοντες καὶ τύπτοντες; Καὶ ἐξ ἀπίμων πολλάκις σκευῶν διὰ τέχνης τὸ σχῆμα μόνον ἀλλάξαντες καὶ μορφοποιήσαντες, θεοὺς ἐπονομάζουσιν».

163. «Νῦν δὲ παραγκωνισάμενοι τὸ δίκαιον, καὶ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν τέχνην ἀτιμάσαντες, τὰ μετ' ἐπιστήμης καὶ τέχνης γεγονότα προσκυνοῦσι» Κατὰ Ἑλλήνων, 13, 23-25, σ. 94.

164. «ἔστω δὴ οἷς ἀληθεύει ἡ ψυχὴ τῷ καταφάναι ἢ ἀποφάναι, πέντε τὸν ἀριθμὸν· ταῦτα δ' ἐστὶ τέχνη ἐπιστήμη φρόνησις σοφία νοῦς· ὑπόληψι γὰρ καὶ δόξῃ ἐνδέχεται διαψευδῆσθαι» Ἠθικά Νικομάχεια, 7, 3, 1139b.

165. Τὴν πληροφορία μᾶς δίνει ὁ Ἀριστοτέλης (Ἠθικά Εὐδήμεια, 1216b).

166. Ὁ Ἀθανάσιος ἦταν βαθὺς γνώστης τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ εἰδικότερα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη, ἔστω καὶ ἂν δὲν τὸν ἀναφέρει πούθενά στὰ ἔργα του.

167. «εἰ δὲ ψυχὴν ἀξιοῦσιν ἔχειν, καὶ ἐπὶ τῷ λογικῷ μέγα φρονοῦσιν, εἰκότως τοῦτο ποιοῦντες, διὰ τί ὡς μὴ ἔχοντες ψυχὴν παρὰ λόγον τολμῶσι, καὶ οὐχ ἃ δεῖ φρονεῖν φρονοῦσιν, ἀλλὰ κρείττονας ἑαυτοῦς καὶ τοῦ θεοῦ ποιοῦσι;» Κατὰ Ἑλλήνων, 34, 1-4, σσ. 163-164.

σμοῦ, ὄχι ἀπλῶς σὲ θεωρητικὸ ἐπίπεδο, ἀλλὰ κυρίως ὡς πρὸς τὴν προβολὴ τῆς ἀξίας καὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ ἀνθρώπου. Τονίζει λοιπὸν ὅτι ἡ διαφορὰ τῆς πίστεως ἀπὸ τὸν ἑλληνισμό ἐγίνε ἀβυσσαλέα, ὅταν ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ προσέλαβε τὴν ἀνθρώπινη φύση, ἐξυψώνοντάς τη σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε νὰ ἔχουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι τὴ δυνατότητα «κοινωνῆσαι θείας καὶ νοερᾶς φύσεως»¹⁶⁸.

Ἴσως κάποιος θὰ μποροῦσε νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι ὑπάρχει κενὸ στὴν ἀντιπαράθεση μεταξὺ πίστεως καὶ λογικῆς, ἀναζητώντας στὰ βασικά του ἀπολογητικὰ ἔργα κάποιου εἶδους ἀξιολόγησι τῆς λογικῆς ὡς τρόπο προσεγγίσεως τοῦ Θεοῦ. Ἀναφέρθηκε ὁμως παραπάνω ὅτι, ἐνῶ γιὰ τὸν Ἀθανάσιο ἡ λογικὴ δὲν ἀποτελεῖ πρόσκομμα γιὰ τὴ γνώση τοῦ Θεοῦ, δὲν εἶναι πάντοτε ἀσφαλῆς μέθοδος γνώσεως τοῦ Θεοῦ. Στὸ ἔργο του *Βίος Ἀντωνίου* ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἀνάλυσι τῶν ἐθνικῶν σχετικὰ μὲ τὴν πίστι στήριζεται στὸν ἀποδεικτικὸ λόγο. Οἱ ἔθνη κοὶ ἀπαιτοῦσαν, ὅπως ἀναφέρει, ἀκόμη καὶ ἡ θεοσέβεια τῶν χριστιανῶν νὰ «ὑποτάσσεται» στοὺς νόμους τῆς λογικῆς. Ὅμως, ὁ Μ. Ἀντώνιος τοποθετεῖ τὸ πρόβλημα σὲ ἄλλη βάση. Τοὺς ἐξηγεῖ ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι τὸ ὄλον καὶ ὁ νοῦς τὸ μέρος, ἐπομένως ἡ ἐνεργὴ πίστι προηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀποδεικτικὴν λογικὴν, διότι ἡ πίστι ἀποτελεῖ μίαν βαθύτερη διάθεσι τῆς ψυχῆς, σὲ ἀντίθεσι μὲ τὴν διαλεκτικὴν, τὸ ἐπιμέρους, ποὺ εἶναι ἡ τέχνη νὰ συνθέτει κάποιους συλλογισμοὺς. Ἐπομένως, αὐτὸ ποὺ ἀφορᾷ στὴν ψυχὴν, στὸ ὄλον, δὲν ἔχει ἀνάγκη τοῦ ἐπιμέρους, τῶν λογικῶν ἀποδείξεων. Ἀλλὰ καὶ νὰ εἶχε, ἐξηγεῖ, πάλι θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ ἐκφραστεῖ μὲ λόγια, διότι εἶναι διαφοροτικὴ ἡ κατανόησι τῆς ἀλήθειας μέσω τῆς πίστεως καὶ ἄλλῃ μέσω τοῦ λόγου¹⁶⁹. Οἱ φιλόσοφοι ἀναγκάζονται νὰ συμφωνήσουν μὲ τὸ μεγάλο ἀσκητή. Ὁ Ἀθανάσιος –μέσω τοῦ Ἀντωνίου– συμπεραίνει ὅτι, ἐὰν ἡ περὶ Θεοῦ γνώσι στήριζεται κυρίως στὴν ἐνέργεια τῆς πίστεως καὶ ὄχι στὴν ἀπόδειξι τῶν λόγων, τότε εἶναι περισσότερο ἀξιόπιστη ἡ πίστι. Ἄρα ὑπερτερεῖ ἡ πίστι τῆς λογικῆς¹⁷⁰. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ μέγας θεολόγος τῆς Ἐκκλησίας κατοχυρώνει πρῶτος μίαν ἄλλῃ μέθοδο γνώσεως τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία δὲν στήριζεται ἀπόλυτα στὴ λογικὴ δόμησι τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ περιλαμβάνει τὴν

168. *Βίος Ἀντωνίου*, 74, 4, 17, σ. 324. Πολὺ σωστὰ ὁ G.J.M. Bartelink παρατηρεῖ ὅτι ἡ μετοχή τοῦ ἀνθρώπου στὴ θεία φύσι ἀποτελεῖ τὴν κεντρικὴν διδασκαλίαν τῶν ἀρχικῶν ἔργων τοῦ Ἀθανασίου *Κατὰ Ἑλλήνων καὶ Περὶ ἐνανθρωπήσεως* (*Βίος Ἀντωνίου*, σ. 325, ὑποσ. 1).

169. «Καὶ γὰρ ὅπερ διὰ πίστεως νοοῦμεν, τοῦτο ἡμεῖς διὰ λόγων κατασκευάζειν πειράσθε, καὶ πολλάκις οὐδὲ φράσαι ἂ νοοῦμεν δύνασθε» *Βίος Ἀντωνίου*, 77, 6, 18-20, σ. 332.

170. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Βίος Ἀντωνίου*, 77, 4-6, σ. 332.

έμπειρική-βιωματική προσέγγιση, ξεπερνώντας τα στενά –και άδιέξοδα όπως απέδειξε– όρια του όρθου λόγου.

‘Ο Μέγας Άθανάσιος θα χρησιμοποιήσει ένα τελικό έπιχείρημα στο *Βίος Άντωνίου*, το οποίο είχε χρησιμοποιήσει μερικά χρόνια νωρίτερα στο *Περί ένανθρωπήσεως*¹⁷¹. Θέτει λοιπόν το ερώτημα στους έθνικούς, πώς είναι δυνατόν να έπεκτείνεται παντού ή «άλογη» κατ’ αυτούς πίστη, εκεί πού πρωτίτερα κυριαρχούσαν τα είδωλα, οί δεισδαιμονίες, οί μαγείες, τὰ μαντεία, τὰ σοφίσματα και οί πολύπλοκες λογικές κατασκευές. ‘Ο Σταυρός πού χλεύαζαν οί έθνικοί κυριαρχεί, αν και διώχθηκε και διώκεται ακόμη από όλους, ενώ ή άρχαία φιλοσοφία και τὰ παγανιστικά έθιμα και οί γιορτές, τὰ όποια οργανώνονταν σε κάθε πόλη και δε γνώρισαν ποτέ κανενός είδους διωγμό, χάνουν διαρκώς τή δύναμή τους και εξαφανίζονται¹⁷². Έπιπλέον, τούς έπισημαίνει ότι με τούς έντυπωσιακούς συλλογισμούς ούτε ένας δέν στρέφεται από τὸ χριστιανισμό στην είδωλολατρία, ενώ παρατηρεΐται παντού τὸ αντίθετο, δηλαδή ή μαζική μεταστροφή τῶν έθνικῶν στη νέα πίστη¹⁷³. Εϊδική αναφορά κάνει στα μαντεία, τὰ όποια άποτελοΐσαν τὰ πνευματικά κέντρα τῶν έθνισμού. Τονίζει ότι οί έθνικοί, οί όποιοι θαύμαζαν τήν Πυθία και γέμιζαν τὰ μαντεία τῶν Δελφῶν, τῆς Δωδώνης, τῆς Βοιωτίας, τῆς Λυκίας, τῆς Λιβύης και τῆς Αίγύπτου, τώρα δέν πατοΐν πλέον τὸ πόδι τους εκεί¹⁷⁴. Άνάλογη αναφορά στην κατάπτωση τῶν μαντείων ήδη από τὰ τέλη τῶν 3ου αιώνα έχουμε από τὸν Εϋσέβιο Καισαρεί-

171. *Περί ένανθρωπήσεως*, 46-47, έκδ. C. Kannengiesser, SC 199, σσ. 434-440.

172. ‘Ο M. Nilsson περιγράφει με τὸν καλύτερο τρόπο τή θρησκευτική κατάσταση κατά τήν έλληνιστική περίοδο: «Τὸ ενδιαφέρον για τὰ παλιά θρησκευτικά έθιμα και παραδόσεις τῶν πόλεων αύξήθηκε πολύ, σαν άποτέλεσμα αύτῆς τῆς ζωηρῆς λογοτεχνικῆς δραστηριότητας... ‘Η τάση αύτῆ ήταν ιδιαίτερα ισχυρή τὸ 2ον αιώνα μ.Χ., όταν έγινε μόδα τὸ ρωμαντικό και άρχαιολογικό ενδιαφέρον. ‘Ο αυτοκράτορας Άδριανός ύποστήριξε σε μεγάλο βαθμό αύτῆ τήν τάση. Γέμισε τήν Ελλάδα με τίς εϋεργεσίες του και ακολουθοΐσε τίς προτιμήσεις τῆς έποχῆς του. Αύτῆ ήταν ή τελευταία άναλαμπή τῆς φωτιᾶς, πριν σβήση τελειωτικά. ‘Ο κόσμος τῶν πνεύματος σείστηκε ως τὰ θεμέλια από τήν θρησκευτική κρίση και ὁ πληθυσμός τῶν πόλεων αισθάνθηκε τὸν αντίκτυπό τῆς. ‘Η χρεωκοπία τῆς κρατικῆς θρησκείας στέρησε τούς ανθρώπους από τήν πίστη στους θεούς τους και τούς έκανε, αντί γι αυτούς, νὰ στραφοΐν πρὸς τήν χωνδροειδή δεισδαιμονία και τίς καινούργιες και δυνατές θεότητες, πού είχαν εισαχθῆ από τὸ έξωτερικό» (*Ιστορία τῆς άρχαίας έλληνικῆς θρησκείας*, ὅ.π., σσ. 311-312).

173. M. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Βίος Άντωνίου*, 78, 2-3, σ. 334.

174. *Περί ένανθρωπήσεως*, 47, 1, σ. 436. ‘Ο M. Nilsson αναφέρει ότι ή πίστη στο μαντείο είχε άρχίσει νὰ κλονίζεται ήδη από τήν έποχή τῶν ‘Ηροδότου και τῶν Σοφοκλῆ (ὅ.π., σ. 288).

ας¹⁷⁵. Τὸ ἴδιο ἐπιχείρημα τῆς ἀποδυναμώσεως τῶν πυλώνων τῆς ἀρχαίας θρησκείας προβάλλει ὁ Μέγας Ἀντώνιος στοὺς φιλοσόφους ἐπισκέπτες. Τοὺς ἐρωτᾷ ποῦ εἶναι τὰ μαντεῖα, οἱ ἐπαιδιῖες τῶν Αἰγυπτίων, τὰ κόλπα τῶν μάγων, ζητεῖ νὰ τοῦ ἐξηγήσουν γιατί ἐξασθένησε καὶ χάθηκε ἡ δύναμή τους. Ὅλα αὐτὰ ὀφείλονται, ὅπως ἐξηγεῖ ἀμέσως παρακάτω, στήν «θείαν ἐπιφάνειαν τοῦ Λόγου», ὁ Ὅποιος εἶναι ἐνιαῖος, ἀπλός, αἰώνιος, «εἰκὼν ἀπαράλλακτος» τοῦ Πατρὸς, καὶ ὄχι σύνθετος καὶ διαλυόμενος σὰν τὸν ἀνθρώπινο λόγο¹⁷⁶. Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἀναπληρώνει τὶς ἐλλείψεις καὶ τὶς ἀδυναμίες τῶν λόγων τῶν ὄντων¹⁷⁷.

Ὁ Ἀθανάσιος συνεχίζει λέγοντας ὅτι τὸ ἰσχυρὸ λογικὰ ὑπερισχίζει τοῦ ἀσθενοῦς. Ἄν ἐπομένως ἡ πίστη τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων διαρκῶς ὑποκαθίσταται ἀπὸ τὸ Σταυρὸ τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ ἡ διδασκαλία τοῦ Σταυροῦ διαρκῶς ἐξαπλώνεται, αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι ἄξια χλεύης εἶναι ἡ παλαιὰ θρησκεία καὶ ὄχι ὁ Σταυρός¹⁷⁸. Τὸ συμπέρασμα τοῦ Ἀθανασίου εἶναι ὅτι ἡ πίστη στὸ Θεὸ ἀποδιώχνει τὶς ἄσκοπες διανοητικὲς «περιπλανήσεις» καὶ χαρίζει τὴ βεβαιότητα στὸν πιστὸ ὅτι ἡ πίστη του εἶναι αὐτάρκης¹⁷⁹. Αὐτὸς φαίνεται νὰ ἦταν καὶ ὁ βαθύτερος σκοπὸς του, ὄχι τόσο νὰ ἀναιρέσει συστηματικὰ τὶς διδασκαλίες τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων, ἀλλὰ κυρίως νὰ προβάλλει τὴν αὐτάρκεια καὶ τὴ θεμελιώδη σημασία τῆς πίστεως γιὰ τὸν καινὸ «ἐν Χριστῷ» ἄνθρωπο. Συγχρόνως τοὺς τονίζει τὴ στενὴ σχέση τῆς πίστεως μὲ τὸ θαῦμα, διότι καὶ τὰ δύο, ἐνῶ δὲν ἐξηγοῦνται πλήρως μὲ τοὺς νόμους τῆς λογικῆς, ἐν τούτοις εἶναι ἀληθινὰ καὶ ἀναμφισβήτητα. Στὸ *Βίο* Ἀντωνίου, ὁ μέγας ἀναχωρητὴς σφραγίζει τὴ συζήτηση μὲ

175. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή*, 5, 1, 2, ἔκδ. Ἐ. Des Places–O. Zink, SC 262, σ. 240 [PG 21, 309C].

176. «Ἄνθρωποι μὲν γὰρ ἐκ μερῶν συγκείμενοι, καὶ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος γενόμενοι, συγκείμενον ἔχουσι καὶ διαλυόμενον τὸν ἑαυτῶν λόγον· ὁ δὲ Θεὸς ὢν ἐστι καὶ οὐ σύνθετος· διὸ καὶ ὁ τούτου Λόγος ὢν ἐστι καὶ οὐ σύνθετος» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 41, 9-12, σ. 188.

177. «Ὅρων οὖν τὴν γενετὴν πᾶσαν φύσιν, ὅσον κατὰ τοὺς ἰδίους αὐτῆς λόγους, ἔρυστήν οὖσαν καὶ διαλυομένην, ἵνα μὴ τοῦτο πάθῃ, καὶ πάλιν εἰς τὸ μὴ εἶναι ἀναλυθῆ τὸ ὄλον, τούτου ἔνεκεν, τῷ ἑαυτοῦ καὶ αἰδίῳ Λόγῳ ποιήσας τὰ πάντα καὶ οὐσιώσας τὴν κτίσιν, οὐκ ἀφῆκεν αὐτὴν τῇ ἑαυτῆς φύσει φέρεσθαι καὶ χειμάζεσθαι, ἵνα μὴ κινδυνεύσῃ πάλιν εἰς τὸ μὴ εἶναι» *Κατὰ Ἑλλήνων*, 41, 24-25, σ. 188, 1-6, σ. 190.

178. «Πότε ταῦτα πάντα ἠσθένησεν, εἰ μὴ ὅτε ὁ τοῦ Χριστοῦ σταυρὸς γέγονεν; Ἴρα οὖν ἄξιος οὗτος χλεύης, ἢ μᾶλλον τὰ καταργούμενα παρ' αὐτοῦ καὶ ἐλεγχόμενα ἀσθενή;» *Βίος Ἀντωνίου*, 79, 2, σ. 336.

179. «οὐ τέχνη λόγων τὰ παρ' ἡμῶν ἐστιν, ἀλλὰ πίστις δι' ἀγάπης τῆς εἰς τὸν Χριστὸν ἐνεργουμένη. Ἦντινα ἐὰν σχῆτε καὶ ὑμεῖς, οὐκέτι τὰς διὰ λόγων ἀποδείξεις ζητήσετε, ἀλλ' αὐτάρκη τὴν εἰς τὸν Χριστὸν πίστιν ἠγήσεσθε» *Βίος Ἀντωνίου*, 80, 6, σ. 340.

τούς φιλοσόφους μὲ θαῦμα θεραπείας κάποιων πού κατέφυγαν στὸν Ἀντώνιο «πάσχοντες ὑπὸ δαιμόνων»¹⁸⁰.

Γιὰ τὴ σχέση πίστewος καὶ λόγου ἔγραψαν μετὰ τὸν Ἀθανάσιο καὶ ἄλλοι Πατέρες¹⁸¹. Ὅλοι εἶχαν ὡς ὄδηγὸ τὸν Ἀθανάσιο, ὁ ὁποῖος ξεκαθάρισε τί εἶναι ἡ πίστη, πού ὀφείλεται, πῶς λειτουργεῖ στὴν ψυχὴ καὶ τὸ νοῦ, ποιά ἡ ἀξία της, καὶ ἀντίστοιχα τί εἶναι ἡ ἀπιστία καὶ πῶς προῆλθε. Ἀργότερα, πρὸς τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα, ὁ μέγιστος Ἀπολογητὴς τοῦ χριστιανισμοῦ, ὁ ἱερός Χρυσόστομος¹⁸², χρησιμοποίησε κατ' ἐξοχὴν τὰ ἔργα τοῦ Μ. Ἀθανασίου γιὰ τὴ σύνταξη τῶν δικῶν του ἀπολογιῶν ὑπὲρ τῆς πίστewος καὶ κατὰ τῆς αὐτονομημένης λογικῆς τῶν ἐθνικῶν¹⁸³. Ὡς ὄδηγούς του εἶχε τὸ *Κατὰ Ἑλλήνων* καὶ τὸ *Βίο Ἀντωνίου*. Τὸ τελευταῖο σύστηνε καὶ στοὺς ἀκροατές του νὰ τὸ μελετοῦν¹⁸⁴. Μὲ βάση μάλιστα τὸ ἀνωτέρω ἐπιχείρημα τῆς διαδόσεως τοῦ χριστιανισμοῦ, συνέταξε ὁ Χρυσόστομος εἰδικὸ λόγο, στὸν ὁποῖο χρησιμοποιεῖ τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Ἀθανασίου γιὰ τὴ γοργὴ καὶ μαζικὴ ἐξάπλωση τῆς ἀλήθειας¹⁸⁵.

180. *Βίος Ἀντωνίου*, 80, 2, σ. 338.

181. Βλ. ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, *Λόγ. 29, Περὶ Υἱοῦ Α*, 21, 13-19, ἔκδ. GALLAY P., SC 250, σ. 224· τοῦ ἰδίου, *Λόγ. 31, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 23, 21-23, SC 250, σ. 320· ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Πρὸς Ἀβλάβιον, Περὶ τοῦ μὴ εἶναι τρεῖς θεούς*, ἔκδ. F. Mueller, *Gregorii Nysseni Opera*, III, 1, 4, σ. 39 [PG 45, 117]· τοῦ ἰδίου, *Κατὰ Εὐνομίου*, 2, 92, *Opera*, I, σ. 242 [PG 45, 941C].

182. Δὲν παραβλέπουμε τὴ συνεισφορὰ τῶν Θεοδορήτου Κύρου (*Ἑλλήνων θεραπευτικὴ παθημάτων*, ἔκδ. P. Canivet, SC 57 καὶ 58) καὶ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας (*Κατὰ Ἰουλιανοῦ*, ἔκδ. P. Burguière-P. Éviéux, SC 322. Βλ. καὶ MALLEY W., *Hellenism and Christianity. The conflict between Hellenic and Christian wisdom in the 'Contra Galileos' of Julian the Apostate and the 'Contra Julianum' of St. Cyril of Alexandria* [Analecta Gregoriana 210], Università Gregoriana, Roma 1978) ὡς πρὸς τὴν ἀνάδειξη τῆς ἀνωτερότητας τῆς χριστιανικῆς πίστewος ἔναντι τοῦ ὀρθολογισμοῦ τῶν ἐθνικῶν. Ὅμως οἱ παραπάνω συγγραφεῖς εἶναι μᾶλλον περιγραφικοὶ, δεδομένου ὅτι ὁ παγανισμὸς εἶχε ὑποχωρήσει αἰσθητὰ, ἐνῶ ὁ Χρυσόστομος εἶναι περισσότερο διεισδυτικὸς καὶ ἀναλυτικὸς, καθὼς στὴν Ἀντιόχεια εἶχαν ὀργανωθεῖ σὲ ἰσχυρὲς κοινότητες ἐθνικοί, φιλόσοφοι, ἰουδαῖοι, Γνωστικοὶ καὶ ἀρειανόφρονες ὄλων τῶν τάσεων (βλ. ἐνδεικτικὰ A. J. FESTUGIERE, *Antioche paéenne et chrétienne. Libanius, Chrysostome et les moines de Syrie*, Éditions De Boccard, Paris 1959).

183. Βλ. ἐνδεικτικὰ: *Εἰς τὴν ἀποστολικὴν ρῆσιν τὴν λέγουσαν, «Ἐχοντες δὲ τὸ αὐτὸ πνεῦμα τῆς πίστewος, κατὰ τὸ γεγραμμένον» καὶ εἰς τὸ, «Ἐπίστευσα, διὸ ἐλάλησα», καὶ περὶ ἐλεημοσύνης*, 3, PG 51, 271-281· Ὅμ. εἰς *Ψαλμ. 115*, 2, PG 55, 321· Ὅμ. εἰς *Ἐβρ. 22-23*, PG 63, 153-162· Ὅμ. εἰς *Α' Κορ. 4*, PG 61, 29-40.

184. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Ὅμ. εἰς *Ματθ. 8*, 5, PG 57, 89-90.

185. «*Πρὸς τε Ἰουδαίους καὶ Ἑλληνας ἀπόδειξις ὅτι ἐστὶ Θεὸς ὁ Χριστός*» PG 48, 814-838.

Ἀντὶ Ἐπιλόγου

Ἡ κατάσταση στὴν Ἐκκλησία τῆς Ἀλεξανδρείας ὑπῆρξε τεταμένη μέχρι τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰώνα. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἡ σύγκρουση μεταξύ χριστιανισμοῦ καὶ εἰδωλολατρίας κάθε ἄλλο παρὰ εἶχε ἀπονήσει, ἔστω κι ἂν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος εἶχε σταματήσει τοὺς διωγμούς. Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ἡ σπουδαιότερη μορφή τῆς ἐποχῆς του, ξεκινᾷ τὴ συγγραφικὴ του δραστηριότητα μὲ λόγους πού στρέφονται κατὰ τῶν ἐθνικῶν καὶ τῶν ἀντιλήψεων πού ἐξέφραζαν, ἀνταποκρινόμενος στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ποιμνίου του, τὸ ὁποῖο ζητοῦσε στέρεα καὶ ἀπρόνταχτα ἐπιχειρήματα περὶ τῆς λογικότητας καὶ τῆς ἀντάρκειας τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ὁ πρῶτος μέγας Πατὴρ καὶ διδάσκαλος τῆς Ἐκκλησίας ἐντάσσει γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἀνάπτυξη τῆς περὶ πίστεως διδασκαλίας του βασικά στοιχεῖα τῆς ὀρθόδοξης ἀνθρωπολογίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀπαντᾷ σὲ ἐπιμέρους ἐρωτήματα, ἀξιοποιώντας παραγωγικὰ καὶ ἀπορρίπτοντας ἐπιλεκτικὰ τὴν προγενέστερη παράδοση τῶν Ἀπολογητῶν καὶ τῶν μεγάλων ἀλεξανδρινῶν Κλήμεντος καὶ Ὁριγένη. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τοποθετεῖται κριτικὰ ἀπέναντι σὲ ἐκείνες τὶς ἀντιλήψεις πού ἔκρυβαν τυχὸν κακοδοξία ἢ κίνδυνο παρερμηνειῶν.

Ἡ γιὰ πρώτη φορὰ ἀναλυτικὴ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου ὑπὲρ τῆς ἐντάξεως τῆς πίστεως στὶς βασικὲς λειτουργίες τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ νοῦ ἀπέναντι στὶς κατηγορίες τοῦ παγανισμοῦ, υἱοθετήθηκε, ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, καὶ ὅποτε χρειάσθηκε, τόσο οἱ Καππαδόκες Πατέρες ὅσο καὶ οἱ Πατέρες τοῦ 5ου αἰώνα Θεοδώρητος καὶ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, μὲ κορυφαῖο τὸν ἱερὸ Χρυσόστομο, θεολόγησαν ἔχοντας ὡς βάση τὴ σκέψη τοῦ Ἀθανασίου. Αὐτὸ τὸ γεγονός ἀποτελεῖ ἄλλη μιὰ συνεισφορὰ τοῦ μεγάλου θεολόγου –πέρα βεβαίως ἀπὸ τὴν ἀνεκτίμητη προσφορὰ του στὴν Τριαδολογία–, πού ἀξίζει νὰ προσεχθεῖ περισσότερο, ἰδιαίτερα στὶς μέρες μας, ὅπου κυριαρχεῖ μία ποικιλόμορφη καὶ δυσερμηνευτὴ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ σύγχυση, ὅπου ἡ πίστη βάλλεται ἐκ νέου καὶ οἱ σύγχρονοι «ἀπολογητές» τῆς Ἐκκλησίας, θεολόγοι, κληρικοί, μοναχοί, καὶ κάθε λόγιος πιστός, ὑποχρεοῦνται νὰ ἀναλάβουν τὸν «θυρεὸν τῆς πίστεως» (Ἐφ. 6, 16) καὶ νὰ ἐκφράσουν γνήσια καὶ ἀνόθευτα τὴν οὐσία καὶ τὸ βίωμα τῆς νέας ζωῆς.